

İBN HAZM'DA İCMÂ KAVRAMI

Yrd. Doç. Dr. Fetullah YILMAZ*

Ibn Hazm's Concept of Ijmâ'

Abstract: This article attempts to define Ibn Hazm's concept of ijmâ'. Since ijmâ' as interpreted by Ibn Hazm stands out as distinctively different from the concept advocated by the other jurists, we found it necessary to examine this concept and its principles and implementation. Ibn Hazm refutes the arguments of his opponents in his rejection of the types of ijmâ' advocated by them. Unlike the opinions of the majority of jurists, Ibn Hazm only accepts the occurrence of ijmâ' during the time of the sahâbah, and he insists that ijmâ' must be based on nass. Therefore, Ibn Hazm argues, any hukm (legal judgement) which is not based on nass, but is the product of qiyâs (analogy), is an innovation in religion. But most of his views are controversial.

Key Words: Ibn Hazm, ijmâ', types of ijmâ', nass, sahâbah, legal judgement

GİRİŞ

İslam hukukunda icmâ ve mahiyeti, tartışılmalı bir konudur. Bu makalede, İslam hukuk tarihinde bakış açısı ve farklı görüşleriyle dikkat çeken Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm ez-Zâhirî (456/1063)'nin icmâa bakışı incelenecektir. Amacımız, zâhirî fakihin icmâ hakkındaki değerlendirmelerini tespit olduğu kadar, bu konu özelinde İbn Hazm'ın düşünce yapısını kendi ifadeleri ışığında ortaya koymaktır. Zira onun icmâa bakışı üzerine daha önce yapılan değerlendirmelerin birbirinden farklı oluşu bu konuya eğilmeyi gerekli kılmaktadır.

Muazzam bir bilgi birikimi ve hemen her ilimde eser sahibi olmasına rağmen İbn Hazm, İslam ilim geleneğine uygun olarak ehil hocaların rahle-i tedrisinden geçmediği ve onların edebiyatı edeplenmediği için tenkit edilmiş bir ilim adamıdır.¹ Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadelerine göre İbn Hazm, bazı meselelerin derin yönlerini kavrayamadığı için, haksız yere ulemaya karşı muhalif bir vaziyet almıştır. Âlimler hakkında konuşma adabına riayet etmediği, önde gelen fukahayı karalamada cesur davrandığı için ehl-i ilmin haklı eleştirilerine uğramış, vatanından sürülerek Kurtuba'nın Leyle denilen bir badiyesinde vefat etmiştir. Bilmen onun

* Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı. fyilmaz@gumushane.edu.tr

1 Şâtıbî, İbrâhim b. Musa, *el-Muvâfakât*, Dâru İbn Affân, Huber 1417/1997, I, 144.

bazı eserlerini de zikrederek sözünü “Eserlerini ihtiyatla okumak lâzımdır.”² ifadeyle noktalar. Bilmen’in bu değerlendirmesi genel olarak diğer ulema nazarında İbn Hazm’ın yerini göstermektedir. Ancak İbn Hazm hakkındaki bu tarz olumsuz yaklaşıma rağmen onun görüşlerinden istifade edilmiş, hatta Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kamusu*’unda Zâhirîlerin, dolayısıyla da İbn Hazm’ın görüşlerine genellikle yer vermiştir.

Ulemaya pervasızca hücumundan dolayı “İbn Hazm’ın dili ile Haccâc’ın kılıcı ikizdir” denilmiştir.³ İbn Hazm’ın bu tutumunu yetiştirdiği ortam ve zamanının siyasi olaylarıyla izah etmek mümkündür. İbn Hazm’ın babası Endülüs’te vezir olduğundan küçüklüğünde maddi sıkıntılar çekmemiş, müreffeh bir ortamda yetişmiştir.⁴ Kendi ifadesine göre, küçüklüğü kadınlar arasında geçmiş, gençlik çağına kadar erkeklerle oturup kalkmamıştır. Kadınlar/cariyeler onu eğitmiş, yazıyı ve Kur’ân okumayı onlardan öğrenmiştir. Bu yetişme tarzının onun karakterine etkisi bir yana, İbn Hazm, su-i zanna meyyal bir tabiata sahip olduğunu da ifade etmiştir.⁵ Anlaşılan o ki, sahip olduğu karakter ve yetiştirdiği ortam, onun diğer âlimlere olan yaklaşımlarına hakim olmuş, muhaliflerini kötü niyet sahibi olmakla itham etmiştir. İnsanlara olan güvensizliği ve devrindeki siyasi kargaşalar onu halktan uzaklaştırmış, kitaplara yaklaştırmıştır.⁶ İstikrarsızlıklardan bunaldığı anlaşılan İbn Hazm, istikrar peşine düşmüş, ilim anlayışını katilik üzerine oturtmaya yönelmiştir.⁷ Öyle görünüyor ki o, bu katiliğe ulaştığından emindir. Zira tespitimize göre, diğer ulemanın bir sonuca vardıktan sonra kullandıkları “Allâhu a’lem” (işin doğrusunu en iyi bilen Allah’tır) ifadesini kullanmamakta, kullandığı birkaç yerde ise bununla başka anlamlar kasdetmektedir.

İcmâ konusuna gelince; İbn Hazm bu mevzuya *Merâtibü’l-icmâ*⁸ adlı eserinin girişinde genel olarak değinmiş, fakat kitabın büyük bir kısmını, üzerinde icmâ edilen fikhî konulara ayırmış, bunun yanında ihtilafli birçok meseleye de yer vermiştir. *en-Nübez fi usûli’l-fikh* adlı risalesinde icmâa dair görüşlerini özetlemiş, ayrıntılı incelemelerine *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*’da yer vermiştir. *el-Muhallâ*’da ise icmâ hakkında kısa açıklamalarda bulunmuştur.

İbn Hazm icmâ konusunu, daha çok, muhâlif görüşleri ret ve tenkit yaklaşımıyla işlediği, yani neyi savunduğundan çok, neye karşı olduğunu ortaya koyduğu ve konuyu dağınık işlediği için kendi görüşünü net ve derli toplu bir şekilde bulma

2 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul 1985, I, 406.

3 İbn Hallikân, Ebû’l-Abbas Şemsüddin Ahmed, *Veşeyâtü’l-â’yân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990, III, 328.

4 Telemânî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkari, *Nefhu’t-tib min ğusni’l-Endelüs er-ratib*, Dâru Sâdır, Beyrut 1408/1998, II, 77; Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hazm*, Dâru’l-Fikri’l-Arabi, Kâhire ts., s. 25.

5 İbn Hazm, *Tavku’l-hamâme*, el-Müessesetü’l-Arabiyye lîd-Dirâsât ve’n-Neşr, Beyrut 1987, s. 166. Ayrıca bk. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 25-26.

6 Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 26.

7 Tan, Oğuzhan, *Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usûl Anlayışı* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 192.

8 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *Merâtibü’l-icmâ* (İbn Teymiyye’nin *Nakdü Merâtibi’l-İcmâ* adlı eseriyle birlikte), Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, Beyrut 1402/1982.

imkânı zorlaşmaktadır. Bunun yanında o, eserlerinin farklı yerlerinde aynı konuyla ilgili, telifte zorlandığımız beyanlarda bulunmuştur. Binaenaleyh, konunun bir bütün hâlinde tespiti onun farklı eserlerinin tetkikini zorunlu kılmaktadır. Burada özellikle onun ilgili eserlerinin icmâa tahsis edilen bölümlerini gözden geçirerek konu hakkındaki görüşünü belirlemeye çalışacağız. Ancak meselenin bazı güçlükleri barındırdığını ifade etmeliyiz. İbn Hazm'ın yer yer sarf ve nahiv kurallarını esnetmesi,⁹ konuyu dağınık işlemesi, tekrarlara yer vermesi, cedelci üslubu, karşı görüştekilere ağır ithamlarda bulunmasının bıraktığı olumsuz izlenim ve *el-İhkâm*'da yaklaşık yüz sayfa ayırdığı icmâ konusunun bir makale çerçevesinde işleme gereği, bu güçlüklerden bir kısmıdır.

Bir noktaya daha dikkat çekmek yerinde olur. İleride görüleceği üzere, İbn Hazm'ın icmâ görüşü ile İmam Şâfiî (204/820) ve Ahmed b. Hanbel (241/855)'in icmâa bakışı arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Onların, icmâın tanımı ve gerçekleşmesi hususundaki hassasiyetlerinin ya da katı tutumlarının biraz da amelin doğrudan bir itikat hususu haline getirilmemesi gerektiği endişesine dayandığı söylenebilir. Her üç imam da aslında temel bakış açısı olarak aynı geleneği temsil etmekte ise de, özellikle İbn Hazm'ın onlardan ayrıldığı pek çok nokta bulunmaktadır.

1. İCMÂN TANIMI

İbn Hazm'ın eserlerinde icmân tanımını bulmak biraz gayret gerektirmektedir. Çünkü o, *el-İhkâm*'da icmâ konusuna giriş yaparken tanımla değil de, icmâ edilen temel konuları belirterek başlamıştır. Bu durum bazı araştırmacıları İbn Hazm'ın hiçbir şekilde icmâ tanımı vermediği kanaatine sevk etmiştir.¹⁰ Halbuki o, tespitimize göre *el-İhkâm*'ın giriş kısmında beşinci bâbda, ayrıca *Merâtib* ve *el-Muhallâ*'da icmân tanımını yapmıştır.

el-İhkâm'daki tanım şöyledir:

“İcmâ, sözlükte iki veya daha fazla kişinin ittifak etmesidir. Bu ittifak, üzerinde icmâ edilen konuya izafe edilir. Şeriat'te hüccet olan icmâ ise, bütün sahâbilerin (r.anhüm) Peygamber (sas)'den alıp, ikrar ederek söyledikleri, ittifakla benimsenen hususlardır. Dindeki icmâ bundan başka bir şey değildir.”¹¹

Merâtib'deki tanımında şöyle der:

“İcmân niteliği (sıfatü'l-icmâ): İslam âlimlerinden hiç birinin ihtilaf etmediği kesin olarak bilinen konudur.”¹²

Burada “âlimler”den kastının, kendilerinden fetva nakledilen sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn, ulemâ-i emsar, ehl-i hadis imamları ve onları takip edenler olduğu nu söyler. İbn Hazm *el-Muhallâ*'da ise icmâ tanımını detaylandırarak verir:

9 İbn Hazm'ın dili nasıl kullandığının bir göstergesi olması amacıyla, eserlerinden yapılan alıntılarda birebir tercüme yoluna gidilmiş, üslubunu yansıtmaları açısından fazla müdahalede bulunulmamıştır.

10 Bk. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 348.

11 İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm*, Dâru'l-Küttüb'l-İlmiyye, Beyrut ts, I, 47.

12 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 16.

“İcmâ: Resûlullah (s.a.s)’in bütün ashabının kabul edip benimsedikleri ve hiçbirinin farklı görüşe sahip olmadığı yakinen bilinen mevzudur. Meselâ biz, kesin olarak biliyoruz ki, onların (r.anhüm) tamamı, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile beraber beş vakit namazı malum rûkû ve secde sayılarıyla birlikte kılmışlar veya O’nun namazları insanlarla bu şekilde kaldığına dair bilgileri vardır. Yine onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)’le birlikte oruç tutmuşlar veya mukim iken O’nun insanlarla beraber Ramazan’da oruç tuttuğu bilgisine sahiptirler. Bu derecede yakinen bilinen ve kabul etmeyenin müminlerden olamayacağı diğer şer’î hükümler de böyledir. Bunlar, hiçbir kimsenin icmâ olduğunda ihtilaf edemeyeceği hususlardır. Ve onlar, o dönemde bütün müminler olup, kendilerinden başka yeryüzünde mümin yoktu. Bu sebeple, bunun dışında bir icmâ iddiasında bulunan kimse iddiasına delil getirmekle mükelleftir. Oysa buna imkân bulunmamaktadır.”¹³

İbn Hazm’ın icmâ tanımlarındaki esas unsurları aşağıda tahlil etmeye çalışacağız.

2. İCMÂ-SÜNNET İLİŞKİSİ

İbn Hazm’a göre icmâ, sahabenin kesin bir bilgiye dayalı olarak Allah Resûlü (sas)’den gördükleri, duydukları, bildikleri ve öğrendikleri konularda ihtilaf etmemeleridir. İbn Hazm’da icmâ kavramı üzerine araştırma yapan Muhammad Amin Abdul Samad bu çıkarıma dayanarak İbn Hazm’ın, icmâî sünnetle eşdeğer kabul ettiği sonucuna varmıştır.¹⁴ Abdul Samad bu iddiasını temellendirmek için icmâî, “yaşayan sünnet” terimiyle karşılayan bazı çağdaş araştırmacılara atıfta bulunmuştur. Halbuki “sünnet” ve “yaşayan sünnet” terimleri birbirinden farklıdır. “Sünnet”in icmâa göre pozisyonunu İbn Hazm’ın görüşleri açısından değerlendirecek olursak şunlar söylenebilir: İbn Hazm, İslam dininin kaynaklarını sayarken bunları, Kur’ân ve Hz. Peygamber (sas)’den sahih olarak gelenler şeklinde ikiye ayırır. Hz. Peygamber (sas)’den gelenler ise, ya ümmetin bütün âlimlerinin O’ndan (sas) rivayetiyle nakledilir veya bir topluluğun Resûlullah (sas)’tan rivayetiyle aktarılır ya da sika ravilerden ahâd rivayetler şeklinde gelir. İbn Hazm bütün alimlerin nakliyle gelen birinci kısma “bu *icmâ*’dır”¹⁵ der.¹⁶

13 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, İdâretü’l-Tibâ’ati’l-Müniriyye, Mısır 1352, I, 54.

14 Abdul Samad, Muhammad Amin, *Ibn Hazm’s Concept of Ijmâ*, (Master Tezi), Institute of Islamic Studies McGill University, Montreal, 1978, s. 26. Abdülmecid Türki ise İbn Hazm’a göre icmân, sahabenin bir hadis-i nebevi üzerinde ittifakı olduğunu söylemiştir. Bk. Türki, Abdülmecid, *Münâzarât fi usûli’ş-Şer’i’ati’l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve’l-Bâci*, (çev.: Abdussabûr Şâhin), Dârul-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1406/1986, s. 167. İbn Hazm’ın konuyu işleyiş tarzı bu izlenimi veriyorsa da, ona göre genel olarak Kur’ân dâhil bütün şer’i naslar icmâ için sened teşkil eder.

15 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 50.

16 Onun bu yaklaşımında icmân tevâtürü aşan bir özelliğe sahip olduğu, çünkü tevâtüren sâbit olan Kur’ân için bile burada icmâ nitelemesi yapılmadığı söylenmişse de (bk. Aybakan, Bilal, “İbn Hazm’a Göre İcmâ”, *Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu*, Ensar N., İstanbul 2010, s. 383) Kur’ân’ın tevâtüren nakledildiği müsellem olduğundan İbn Hazm’ın bu hususa değinme gereği hissetmediği açıktır. Zira o, *en-Nübez*’de Kur’ân’ın tevâtür yoluyla nakledildiğini açıkça belirtir (bk. İbn Hazm, *en-Nübez fi usûli’l-fıkh*, (tahk.: Ahmed Hicazi es-Sekâ), Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Kâhire 1402/1981, s. 29. Ayrıca bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 102.) Dahası İbn Hazm, “Kur’ân üzerinde var olan icmâ gibi hiçbir icmâ bulunmamaktadır.” demiştir. Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 557.

Peki İbn Hazm'a göre icmâ ile mütevatir haber eşit midir? Zâhirî fakihin değişik vesilelerle yaptığı açıklamalar, net bir bilgi sunmaktan ziyade konuyu daha karmaşık hâle sokmaktadır. İbn Hazm bazen icmâ ile tevâtürü aynı kategoride ele alır:

“Kur’ân’dan öğrendiğimize göre; Rabbimizin bize Kur’ân’da emrettiğine, sika ravilerin naklettiği veya müslümanların bütün alimlerinin Hz. Peygamber (sas)’den nakledildiği hususunda *icmâ ettiği bir tevâtürle* gelen Hz. Peygamber (sas)’in emirlerine uymakla mükellefiz.”¹⁷

İbn Hazm’ın, şer’î bilginin kaynaklarını sayarken kullandığı ifade daha nettir: “... tevâtür ve ümmetin bütün ulemâsının icmâî...”¹⁸ O bu cümlede tevâtür ve icmâî, birbirini açıklama sadedinde zikreder. İbn Hazm başka yerlerde ise icmâ ile tevâtürü birbirinden ayrı değerlendirir. *el-İhkâm*’da, “sika ravilerce veya *tevâtürle* yahut *icmâ* ile nakledilen nass”¹⁹tan bahseder. Usûlcümüzün şu ifadeleri yukarıdaki sözünün şerhi mahiyetinde düşünülebilir:

“Bütün bunlar (dinin hükümleri) üç kısım olup, dördüncüsü yoktur. 1) Ya bütün ümmetin asırdan asra naklettiği şeylerdir; iman, namazlar ve oruç gibi. İşte icmâ budur ve bu kısımda üzerinde icmâ edilmemiş bir şey yoktur. 2) Veya zamanımızdan Hz. Peygamber (sas)’e ulaşan bir silsileyle bir topluluğunun bir topluluktan *tevâtüren* naklettiği şeydir; sünnetlerin bir çoğu gibi. Bunların bazıları hakkında icmâ da, ihtilaf da edilebilir; Resûlullah (sas)’in, ahabından mevcut olanların önünde oturarak namaz kılması, Hayber’i Yahudiler’e, oradan elde edilecek arazi ürünlerinin ve hurmanın yarısı mukabilinde ve dilediğinde onları oradan çıkarmak üzere geri vermesi gibi. Bu gibi hususlar çoktur. 3) Yahut da, aynı şekilde Hz. Peygamber (sas)’e ulaşacak tarzda sika ravinin sika raviden naklettiği hadistir. Bunlar hakkında da icmâ olabileceği gibi, ihtilaf da olabilir. İşte dinde kesinlikle kendisinden başka icmâ bulunmayan icmâ budur.”²⁰

Bu ifadelerin, öncekilere nazaran daha belirgin olduğunu söyleyebiliriz. İbn Hazm’ın, bu sözlerine bakarak, sonuçta onun icmâ ile tevâtürü aynı kabul etmediğini söylemek mümkündür. Yine yukarıdaki metne göre, birinci kısımda zikredilenler, “zarurat-ı diniyye” yani “dinden olduğu zorunlu olarak bilinen hususlar”ı içeren konulardan oluşmaktadır. Bunlara İmâm Şâfiî, “herkese ait bilgi (‘ilmu ‘ämme)’ adını verir; bu tarz bilgileri hiçbir akıllı ve ergenin bilmemesi câiz değildir. Bunlar, beş vakit namaz, Ramazan orucu, hac ve zekatın farziyeti; zina, katl, hırsızlık ve içkinin haramlığı gibi konulardır.”²¹ Bu kısımda, İbn Hazm’a göre de icmâ vardır, esasen üzerinde icmâ edilen kısım da bu tür bilgilerdir.

17 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 67.

18 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 70.

19 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 68.

20 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 550.

21 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (tahk.: Abdulfettah Kebbâra), Dâru’n-Nefâis, Beyrut 1419/1999, s. 192. Ayrıca bk. a.mlf., *Cimâ’u’l-‘ilm*, Dâru’l-kütübîl-İlmiyye, Beyrut 1405, s. 36. Muhammed Ebû Zehra, İbn Hazm’ın bu konuda İmâm Şâfiî’nin sözlerini neredeyse aynen iktibas ettiğini, ancak ikisinin maksatlarının farklı olduğunu söyler. Ebû Zehra’ya göre Şâfiî vâkıa tesbiti yaparken, İbn Hazm icmâî tamamen bu konulara hasreder. Bk. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 350.

Zahirî âlime göre, ikinci sıradaki “tevatüren” nakledilen konularda, sahabe döneminden sonra bazıları muhalif davranmış; hayra ulaşmayı amaçladıkları halde, vehme uydukları için içtihatlarında hata etmişlerdir. Tevatüren nakledilmeyen konularda ise icmâ gerçekleşebileceği gibi, ihtilâf da olabilir. Zira ona göre bütün ümmet, Kur’ân ve sünnetin vacibü’l-ittiba olduğunda müttefiktir. Fakat sünnete ulaştırılan yollarda ve haberin sıhhati konusunda farklı görüşler benimsenmiştir.²²

Netice olarak, klasik anlamıyla *sünnet* terimi ve onun icmâ ile ilişkisi açısından “İbn Hazm tarafından savunulan icmân sünnet ile tıpatıp aynı olduğu”²³ iddiasını kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Zira İbn Hazm’a göre her sünnet üzerinde icmâ edilmiş değildir.

İbn Hazm’ın icmâ ile sünneti aynı kabul ettiği iddiasını “yaşayan sünnet” bağlamında değerlendirilmesine gelince; “yaşayan sünnet” terimini çağdaş araştırmacı Fazlur Rahman’da bâriz bir şekilde görmekteyiz. Ona göre sahabe, tabiün ve tebe-i tabiün dönemlerinde, insanlar karşılaştıkları problemlere, İslam’ın ruhuna uygun, çeşitli çözümler üretiyorlar ve bu çözümler, halk tarafından genel kabul görüp yaygınlaştığında “yaşayan sünnet” yani nebevî sünnet halini alıyordu.²⁴ “Hz. Peygamber (sas) tarafından bırakılan sünnet’in muhtevası sayı olarak çok zengin değildi.”²⁵ Mervi hadisler az olduğundan, onun yerini yaşayan sünnet almakta ve bu da icma ile ayniyet arz etmektedir. Fazlur Rahman’a göre “icmâ, yorumlanmış sünnettir.”²⁶ O şöyle der: “Böylece sünnet ile icmân gerçekten birbirleriyle birleştiklerini ve aslında maddeten de birbirleriyle aynı olduklarını görüyoruz.”²⁷ Açıkça anlaşılacağı üzere Fazlur Rahman, asr-ı saadetteki Hz. Peygamber’in uygulamaları yerine, sonraki dönemlerde İslam toplumunu koymaktadır.²⁸

İbn Hazm’ın bu bağlamda da icmâ ile sünneti eşdeğerde gördüğünü savunmak imkânsızdır. Zira o, hükümlere mesnet teşkil eden bir “nass” bulunmadan icmân olamayacağını savunur. Bundan dolayı Fazlur Rahman’daki “sünnet” ve “hadis” ayrımı²⁹ İbn Hazm açısından savunulacak bir mahiyet arz etmez.

3. İCMÂN SENEDİ

Literatürde, üzerinde icmâ edilen hükmün delili çoğunlukla “sened, müstened” gibi adlarla anılmaktadır. Herhangi bir delile dayanmaksızın icmân meydana gelemeyeceği noktasında usulcüler, senedsiz icmâ mümkün gören şâz görüş hariç tutulursa, ittifaka yakın bir birlik içindedirler. Aslında Davud ez-Zâhirî

22 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 538, 555-556; a.mlf., *en-Nübez*, s. 29.

23 Abdul Samad, *a.g.e.*, s. 47.

24 Kuzudişli, Ali, *Fazlur Rahman İle Sünnet Tartışmaları*, İzmir, 2004, s. 78.

25 Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, (çev.: Salih Akdemir), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995, s. 18.

26 Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 28.

27 Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 31.

28 Kuzudişli, *a.g.e.*, s. 85.

29 Kuzudişli, *a.g.e.*, s. 95.

(270/884), İbn Cerîr et-Taberî (310/923) ve İbn Hazm gibi bazı alimlerce icmân senedinin ancak kesin delil olabileceğinin savunulması, gerçekte kıyas üzerinde merkezileşen tartışmaların yansımaları niteliğindedir.³⁰

İbn Hazm, diğer ulema gibi müslüman âlimlerin icmânın Allah'ın dininde kesin bir delil olduğunda da icmâ edildiğini belirtmekle birlikte, icmân senedi hakkında onlardan biraz farklı düşünmektedir. Ona göre bir grup, icmân Kur'an ve Hz. Peygamber (sas)'in getirdiklerinin dışında bir şey olduğunu savunur. Bu grup, icmâ "müslüman ulemanın, hakkında nass bulunmayan bir konuda nassa dayanmadan belirttikleri bir görüş veya nassa kıyasen ortaya koydukları bir meselede fikir birliği etmeleri" şeklinde tanımlar. İbn Hazm, nass olmadan icmâ olmayacağını savunduğu için bu görüşü bâtil olarak niteler.³¹ Fakat bu grubun kimliği hakkında bilgi vermez. Anlaşılan o ki, bunlar icmâ sadece "nassın olmadığı konularda re'y ve kıyasa dayalı hüküm üzerinde ittifak"a tahsis ederek, nassı icmâ için bir sened kabul etmemektedir. İbn Hazm, re'y ve kıyas taraftarlarının hepsi sanki icmân nass dışında bir senedinin olması gerektiğini savunuyormuş gibi bir üslup kullanmaktadır. Fakat böyle düşünenler azınlıktadır.³²

Açıktır ki, İbn Hazm'ın icmâ anlayışı genel olarak onun şer'î delillere yaklaşımla uyum arz eder niteliktedir. Çünkü onun nazarında bütün deliller naslara dayalıdır. Nasların dışında bir unsurun delil olma vasfı söz konusu olamaz.³³

Abdülmeccid Türkî'ye göre, İbn Hazm için icmân fonksiyonu sadece nassların güvenli bir şekilde naklinden ibarettir. Bundan dolayı da, eğer nassların nakli daha güvenli başka bir yolla gerçekleşebilirse icmâa ihtiyaç olmayabilir.³⁴ İbn Hazm'ın bazı açıklamaları böyle bir değerlendirmeye imkân verecek mahiyette ise de, ona göre bizzat nass tarafından sarahaten ifade edilmeyen fakat nassa dayalı "delil" üzerine de icmâ gerçekleşebilir. Meselâ, "Onlar, eşleri ve sahip oldukları dışındaki-lere karşı ırzlarını korurlar"³⁵ âyetinde Allah Teâlâ eşleri ve sahip olunan cariye-leri istisna etmiştir. Sonra, iki kız kardeşi birlikte nikâhlanmayı, üvey kız ve yakın akrabaları nikâhlanmayı hususi olarak Kur'an'la; süt kardeşle evliliği sünnetle haram kılmıştır. Hayvanlarla ve müşrik câriye ile evliliğin haramlığı ise nassların "delil"i üzerine gerçekleşen bir icmâ ile sâbittir.³⁶

30 Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcmâ", *DİA*, İstanbul 2000, s. 423. Nitekim İbn Hazm bunu şöyle ifade eder: "İnsanların; Allah ve Resûlü (sas)'in emretmediği bir konuda, re'y veya kıyas ile din ihdası üzerinde icmâ etmeleri muhaldir." Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 544.

31 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 538-539.

32 Yavuz, Y. Vehbi, "İcmânın Hakikati ve İslâm Teşri'indeki Önemi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2004, sy: 3, s. 106.

33 Bû Sab', Nezîr, *Nazarîyyetül'-âkd 'inde'l-İmâm İbn Hazm el-Endelusi-usûluhâ ve mukavvimatuhâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1431/2010, s. 107.

34 Türkî, s. 172.

35 Müminûn 23/5-6.

36 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 80. İbn Hazm, bir yerde dini hükümlerin asıllarını dört olarak açıklar: Kur'an nassı, Resûlullah (sas)'in sözleri, ümmetin bütün âlimlerinin icmâ ve bunlardan elde edilen ve tek bir veche ihtimali olan delil. Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 70. Yine o, hükümlerin beyan şekillerinden bahsederken, tefsir, istisna ve tahsis gibi beyanları zikreder ve bunları Kur'an'ın Kur'an'ı, hadisin Kur'an'ı, icmân Kur'an'ı, Kur'an'ın Hadisi, hadisin hadisi, nakledilen icmân hadisi beyân etmesi şeklinde gerçekleşebileceğini söyler. Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 79-80.

İbn Hazm'ın, icmân senediyle ilgili muhaliflerine karşı serdettiği deliller nakli ve aklı olmak üzere temelde iki çeşittir.

1. Nakli deliller:

İbn Hazm, muhaliflerin şu âyeti delil olarak zikrettiklerini söyler: “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin; Resûl'e ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin. Bir konuda anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız, onu Allah'a ve Peygamberine götürün. Bu, en hayırlı ve sonuç bakımından daha güzeldir.*”³⁷ Buna göre, sadece Allah ve Resûlünden nakledilenlere itaat lâzım olmayıp, aynı şekilde emir sahiplerinin re'y ve kıyasla ortaya koyduklarına da itaat farz kılınmaktadır. Muhaliflerin diğer bir delili şu âyettir: “*Onu Resûl'e ve aralarındaki yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar onun ne olduğunu bilirlerdi.*”³⁸ Burada geçen emir/yetki sahipleri yöneticiler veya âlimlerdir. Ayrıca, “*Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola tabi olursa, onu döndüğü yönde bırakırız ve cehenneme sokarız*”³⁹ âyetinden de, müminlerin icmâ ettikleri konuda onlara ittibain farz olduğu anlaşılmaktadır. Bu icmâ hangi yolla olursa olsun fark etmez.⁴⁰

İbn Hazm, muhaliflerin delil olarak kabul ettiği, “*Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez.*”⁴¹ gibi bazı hadisleri de zikrettikten sonra onları tenkide yönelir. Ona göre bu âyet ve hadislerde ihtilaf yoktur. Ancak iki hususa dikkat edilmelidir:

a) Nassın bulunmadığı yerde icmâ olamaz.

b) Muhalifler icmâ edildiğine kesin burhan bulunmayan konularda icmâ iddiasında bulunmaktadırlar. Oysa delil olmadan böyle iddialar geçersizdir. Çünkü bu konularda ya gerçekten ihtilafın varlığı bilinmekte veya ihtilaf mümkün olmakla beraber bunu bilemediğimiz durumlar olabilmektedir.

a) Birinci tenkidi açarsak; İbn Hazm'a göre ayetteki “müminlerin yolu”, Kur'an ve sabit sünneti bırakıp, nassların ortaya koymadığı bir din ihdası değildir. Çünkü bu, küfür yoludur.⁴² Bu şekilde o, kıyas ve re'y ile hüküm belirlemeyi yeni bir din ihdası olarak gördüğünü vurgular. Diğer yandan, âyetlerde geçen ulü'l-emr'e ancak Allah ve Resûlünün emrettiklerini emretmeleri halinde itaat edilir. Yani onlara itaat, re'y ve kıyaslarıyla verdikleri hükümlerde değil, Resûlullah'tan naklettiklerinde olur.⁴³ Asıl olan Allah'a itaattir. Diğerlerine itaatin zikredilmesi zait bir beyandır. Âyette Peygamber'e itaat, bazı cahillerin Kur'an âyetleri dışında Hz. Peygamber'in sözlerine uymanın gerekli olmadığını zannetmemeleri için ayrıca zikredilmiştir. Ulü'l-emr'e itaat ise, bazı cahillerin, “Biz ancak Allah Resûlünün ağzından bizzat

37 Nisâ, 4/59.

38 Nisâ, 4/83.

39 Nisâ, 4/115.

40 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 539-540.

41 İbn Mace, *Fiten*, 8; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, II, 280.

42 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 540-541.

43 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 542.

duyduğumuza itaat ederiz!” şeklinde vehmetmemeleri için zikredilmiştir.⁴⁴ Zahirî İbn Hazm bu şekilde teviller yaparak, muhaliflerin lehlerine zikrettikleri tüm delilleri aleyhlerine çevirmeye çalışır.

İbn Hazm kendi görüşünün doğruluğuna delil olarak “*Rabbinizden size indirilene tabi olun, O’ndan başka dostlara tabi olmayın!*”⁴⁵ ayetini getirir. “*Bugün sizin dininizi kemale erdirdim*”⁴⁶ ayetine göre de artık Kur’ân ve sünnetten başka bir şeyin üzerinde icmâa varılması bâtıldır.⁴⁷

b) İbn Hazm’ın, muhaliflerin icmâ edildiğine kesin delil bulunmayan konularda icmâ iddiasında buldukları tenkidine gelince; bu konuda başta İbn Teymiyye (728/1328) olmak üzere birçok araştırmacı aynı tenkidi İbn Hazm’a yöneltmişlerdir.⁴⁸ İbn Teymiyye önce, müslüman ilim ehlinin doğruyu kabul konusunda inatçılık etmediklerini, fakat bazılarının icmâ bulunmayan konularda icmâ itikadında bulunabileceğini, bunun da o konudaki ihtilafın kendisine ulaşmamasından kaynaklandığını söyler. Bazen de icmâ olduğu halde onlara ulaşmamış olabilir. Nasslarla istidlâlde de durum aynıdır: Nass bulunduğu halde bazı ilim ehline ulaşmamış olabilir veya nassın varlığına itikad eder fakat o nass ya zayıf ya da mensuh olabilir. İbn Teymiyye; muhaliflerine atfettiği birçok vasfı İbn Hazm’ın kendisinin taşıdığını söyler. Meselâ, İbn Hazm, *Merâtib*’de, icmâ edildiğini söylediği birçok meseleyi terk etmiştir: İcmâa muhalefet edenin tekfir edileceğini söylediği halde, birçok âlim, icmâa muhalefette bulunanı tekfir etmemiştir. İbn Hazm’ın kendisi dahi icmâın hüccet oluşunu kabul etmeyen Nazzâm (231/845)’i tekfir etmemiştir.⁴⁹

İbn Teymiyye’ye göre İbn Hazm’ın icmâ için ileri sürdüğü “ihtilafın bulunması, tevâtüren bilinmesi...” gibi şartlar, zikrettiği meselelerin birçoğunda mevcut değildir.⁵⁰ Meselâ İbn Hazm, içine düşen necaset zâhir olmadıkça akarsuyu kullanmanın cevazında ittifak olduğunu söyler.⁵¹ Oysa bu konuda, Şâfiî’nin yeni kavline ve Hanbelî mezhebindeki iki görüşten birine göre akarsu, iki kullenden az olursa, içine düşen necaset ile necis hale gelir.⁵²

44 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 543.

45 *Arâf*, 7/3.

46 *Mâide*, 5/3.

47 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 545. Bu konuda İmâm Şâfiî’nin getirdiği açıklama ise şöyledir: “Allah azze ve celle şöyle buyurmuştur: ‘*Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalamp ihtilafa düşenler gibi olmayınız*’ Yine ‘*Kendilerine Kitap verilenler ancak açık delil kendilerine geldikten sonra ayrılığa düştüler*’ buyurmuştur. Ben gördüm ki, Allah, onlara hüccet ikame ettiği yerlerde ihtilafı zemetmiş ve burada onların ihtilafına izin vermemiştir.” Bk. Şâfiî, *Cimâ’u’l-ilm*, s. 69.

48 İbn Teymiyye’nin ihtilaflı konularda İbn Hazm’ın icmâ iddialarına yönelik tenkitleri *Câmi’u’l-mesâil* (Dâru Âlemi’l-Fevâid, Mekke, 1422) adlı eserinin 3. cild 321-349. sayfaları arasında “*Fasl fi muâhezeti İbn Hazm fi’l-icmâ*” başlığıyla yer aldığı gibi, zâhirî fakihin *Merâtibü’l-icma’* eseriyile birlikte *Nakdu Merâtibi’l-İcmâ’* (Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, Beyrut, 1402/1982) adıyla da yayınlanmıştır.

49 İbn Teymiyye, *Nakdu Merâtibi’l-İcmâ’*, s. 204.

50 İbn Teymiyye, s. 205.

51 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 21.

52 İbn Teymiyye, 206; İbn Rüşd, Ebü’l-Velid Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü’l-müctehid*, Dâru’l-Marife, Beyrut, 1418/1997, I, 51.

İbn Hazm, *Merâtib*'de, ihram yasaklarını saydıktan sonra, hacda cidâlde bulunan kişinin ihram ve haccının bâtil olmayacağına ittifak olduğunu söyler.⁵³ Fakat *el-Muhallâ*'da, "*hacda cidâl yoktur...*"⁵⁴ âyetine göre, ihramlı olduğunun farkında olarak ve kasden bâtil için cidâlleşmenin ihram ve haccı iptal edeceğini savunur.⁵⁵

İbn Teymiyye daha birçok konuda İbn Hazm'ın yanlış tespit ve tutarsızlıklarından bahsetmiştir. Günümüzde yapılan farklı araştırmalar da, İbn Teymiyye'yi doğrular mahiyette sonuçlar ortaya koymuştur.⁵⁶ Ancak burada bir hususa dikkat çekmek istiyoruz: Gerek İbn Teymiyye ve gerekse diğer araştırmacılar, İbn Hazm'ın ittifak edildiğini söylediği konularda, esas olarak ahabdan sonraki fukahanın muhalif görüşlerini öne sürerek zâhiri fakihi tenkit etmişlerdir. İbn Hazm'ın birçok defa vurguladığı üzere, ona göre sadece ahabın icmâi geçerli olup, sonra gelenlere düşen vazife, bu icmâa uymaktır. Dolayısıyla, icmâ edilen meselelerde ahabın görüşleri dışındakiler dikkate alınmamalıdır. Fakat İbn Hazm'ın kendisi dahi, icmâ edilen konuları tespitinde sonrakilerin de görüşlerini dikkate almıştır. "Ümmetin bütün ulemâsının ittifak ettiği"⁵⁷ gibi ifadeler kullanması bunun delili olsa gerektir.

2. Akli Deliller

İbn Hazm nakli delillerle, nassın bulunmadığı meselelerde icmân gerçekleşmeyeceğini savunduktan sonra, bunu yeterli bulmayarak, bazı mantikî açıklamalarla da görüşünü teyide yönelir. İbn Hazm, burada nas olmadan icmân imkânsızlığını objektif/coğrafi ve subjektif/şahsi engellere dayandırır.⁵⁸ İbn Hazm, "akıl, müşahede ve hisse dayalı zorunlu bilgi ifade eden bir nazar yolu"⁵⁹ ile argümanlarını temellendirmeye girişir. Her meseleyi bizzat nasslara dayandırma iddiasında olan usûlcümüz, kanaatimizce sadece nassa dayalı argümanlarla yetinseydi daha tutarlı davranmış olurdu.⁶⁰

İlk olarak; İbn Hazm, muhaliflerine sorar: "Sence, ahabın (r.anhüm) farklı beldelere dağılmasından sonra, hiçbirisi hariç kalmamak üzere bütün İslam âlimlerinin bir yerde toplanmaları mümkün müdür?" Buna mümkün demek, gayet açık olan bir gerçeği inkâr etmektir. Ahabdan sonra bütün müminler dün-

53 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 50.

54 Bakara, 2/197.

55 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VII, 196; İbn Teymiyye, s. 210.

56 İbn Hazm'ın *Merâtibü'l-icmâ* adlı eserinde icma edildiği söylenen meseleler, bir veya birkaç fıkıh babı birer müstakil çalışma olacak şekilde İmâm Muhammed b. Süüd Üniversitesi'nde 1429-1431 eğitim yıllarında master çalışması olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmaların üst başlıkları "*İcmâ'âtü İbn Hazm fi kitabih Merâtibü'l-icmâ*" ibaresini taşımaktadır.

57 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 12.

58 Bk. Bû Sab', s. 108-109.

59 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 546.

60 İbn Hazm, akla dayalı bu tarz yaklaşımlarından dolayı mutezili olmakla itham edilmiştir. Fakat bazıları onun bu tür açıklamalarını İbn Hazm'ın Mantık ilminin tesirinde kalmasının sonucu olarak izah etmişlerdir. Bk. Türkî, *Münâzarât*, s. 192.

yanın dört bir yanına dağılmış, Horasan, Mısır, Yemen, Endülüs ve Sicistan gibi beldelere göçmüşler, sayıları da bir hayli artmış ve bir daha da bir araya gelmemişlerdir. Bu yüzden de hepsinin görüşünü tespit imkânsızdır.⁶¹

İkinci olarak, İbn Hazm muarızına, “Nass bulunmayan bir konuda birisi bir görüş (kavl) ortaya koyduğunda bunun doğruluğundan kesin bir şekilde nasıl emin olabilirsiniz?” der. Ayrıca, bu konuda diğerlerinin icmâ edip etmediklerinden asla emin olunamaz. Bu iddiada bulunan, gayba dair, yani bâtil bir hüküm vermiş olur.⁶² Sözün özü, İbn Hazm'a göre eğer bütün âlimler bir araya toplanamıyorsa, onların icmâları da bilinemez.

İbn Hazm'a göre nass olmadan icmâın gerçekleşmeyeceğinin akli temellerinden üçüncüsü, insanların beden ve ruhça ayrı yapısı ve karakterde olmalarına dayanır. Buna göre, insanlar istek, tercih ve tabiatları itibarıyla farklıdır, birbirlerine nisbetle büyük zıtlıklar sergilerler. Kimi ince kalpli, insanlara merhamete meyilli iken, kimisi de katı kalpli ve şiddet taraftarıdır; bazıları ise mutedil yapıya sahiptir. Bütün bu insanların kendi re'yleleriyle bir hükmün vacibliğinde ittifakları muhaldir. İttifak ancak, hepsinin duyu organlarıyla bizzat eşit bir şekilde ve akıllarıyla bedihi olarak idrak ettikleri konu üzerinde olabilir. Dinin hükümleri ise bu ikisinin dışındadır. Öyleyse dinde *tevkîfe* dayanmayan icmâ bâtildir. Kıyasla verilen hüküm üzerinde icmâ ise evleviyetle bâtildir. Çünkü kıyasın sıhhati üzerinde bile icmâ edilmemiştir. Esasında icmâ bulunmayan bir şeyin neticesi üzerinde nasıl icmâ edilebilir?⁶³ Usulünü yakini bilgi üzerine kurmaya çalışan İbn Hazm'ın kıyasa dair değerlendirmeleri İmam Şâfi'nin bu konudaki şu sözlerini çağrıştırmaktadır:

“Kıyas ihtilafa götürülebilir... kıyas ile hükme varılırken yapılan kıyas hatalı olabilir.”⁶⁴

Kıyasa bina edilen bazı hükümlerin nassa muvafık oldukları söylenecek olursa, bu durumda ittiba edilecek olan nasstır ve nassın kıyasa uyup uymaması önemli değildir. Çünkü İbn Hazm'a göre Hz. Peygamber (sas)'den başkasının sözü üzerinde icmâ caiz değildir. Zira O'ndan sonra gelen herkesin bazı sözlerine müslümanlardan bazı gruplar muhalefet etmiştir.⁶⁵

Bundan sonra nass olmadan yapılan icmâın, haram olmayan bir şeyi haram kılma veya haramı helâl kılma ya da farz olmayanı farz kılma yahut da farz olanın

61 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 22-23; a.mlf., *el-İhkâm*, I, 546. İbn Hazm'ın bu ifadeleri ile İmam Şâfi'nin muhalifine söylediği şu sözler arasındaki benzerlik dikkat çekicidir: “Senin dediğine göre, hüccet ancak bütün beldelelerdeki fukahanın, üzerinde icmâ ettikleri ile gerçekleşir. Peki sence, onların hepsinin icmâ etmesinin imkânı var mıdır? Onların hepsiyle karşılaşmadığın yahut da büyük topluluklar onların her birinden nakilde bulunmadığı müddetçe kimseye karşı bir delil mevcut olamaz.” Bk. Şâfi, *Cimâ'u'l-ilm*, s. 42. Ahmed b. Hanbel'in konu hakkındaki sözü için bkz. Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede fi usûli'l-fikh*, Matbaatü'l-Medenî, Kâhire, ts., s. 315.

62 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 546.

63 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 547.

64 Şâfi, *Cimâ'u'l-ilm*, s. 37. İmam Şâfi muhalifinin şu sözünü nakleder: “... icmâ, üzerinde ittifak edilmiş sünnet konumuna geçer. Çünkü onların icmâi re'ye dayalı olarak gerçekleşmemektedir. Zira re'y mevcut olunca ihtilaf söz konusu olur.” Bk. Şâfi, *Cimâ'u'l-ilm*, s. 37-38. Yine Şâfi, muhalifiyle tartışırken kıyas bağlamında şunu söyler: “Onların bir yerde toplanmaları mümkün olmaz, mümkün olsa bile ihtilaf ederler.” Bk. Şâfi, *a.g.e.*, s. 68.

65 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 547-548.

farzietini ortadan kaldırma şeklinde dört ihtimalin dışında gerçekleşemeyeceğini, bunların hepsinin ise küfür ve İslam dinini değiştirip yerine bir din ihdas etme olacağını belirtir. Diğer bir ifadeyle, bunlar Allah'ın dininde yapılan artırma ve eksiltmelerdir.⁶⁶

Bu taksimin ardından bir sınıflama daha yapar ve akli bir zorunluluk olarak, nass olmadan gerçekleşecek olan icmâın sadece üç şekilde söz konusu olabileceğini belirtir: 1- İcmâın nass bulunmayan bir konuda olması. Bu, bâtil ve muhaldir çünkü dinden olan her konuda nas bulunmaktadır. 2- Hz. Peygamber (sas) tarafından nesh ve tahsis belirtilmeksizin varid olan nassın hilafına gerçekleşen icmâ. Bu da mücerret küfürdür. 3- İcmâın, nass bulunan konuda tahakkuku. Ardından, nassa uymanın farz olduğunu, insanların bu konuda icmâ veya ihtilaf etmelerinin hiçbir farkının bulunmadığını tekrarlar; insanların nass hakkında icmâ etmelerinin nassa ittiba vücubiyetinin mertebesini yüceltemeyeceğini, ihtilafın ise nassa uymanın farzietini zayıflatamayacağını ekler. Çünkü hak, üzerinde ihtilaf edilse de haktır, bâtil da, savunucuları ne kadar çok olursa olsun bâtildir. Şayet Allah Resûlü'nün (sas), "ümmetinden hakkı savunup ayakta tutacak bir tâifenin sürekli bulunacağına"⁶⁷ dair sahih hadisi bulunmasaydı, "bâtil, üzerinde icmâ edilse de bâtildir", diyeceğini söyler.⁶⁸ Yani, bâtil üzere bulunanlar çok olabilir, fakat bâtil üzerinde herkesin ittifak etmesi söz konusu olamaz. Ancak o, *el-İhkâm*'ın başka bir yerinde "Hak, onu hiç kimse dile getirmese de haktır; bâtil da, dünyanın bütün halkı, üzerinde ittifak etse de bâtildir."⁶⁹ demiştir. Fakat asıl üzerinde durmak istediğimiz mesele bu ifadelerdeki çelişki değildir. İbn Hazm nass olmadan icmâ olmaz diye söze başlamış, buna dâir deliller serdetmiş, yer yer farazi itirazlar üreterek, onlara ağır cevaplar vermiştir. Bu manada olmak üzere "İcmâ, tevhid dininin temellerinden biridir, ona muhalefet eden küfre girer"⁷⁰; "Kur'ân nassına ve sika ravilerce Hz. Peygamber (sas)'den nakledilenlere uyan kesin olarak icmâa uymuş olur; ...kesinlikle biz icmâ ehliyiz... biz ve çoğu muhalifimiz ehl-i İslam ulemasının icmâının Allah (c.c.)'nın dininde bir hüccet ve kesin bir hakikat olduğunda ittifak ettik"⁷¹ diye icmâın önemine vurgu yapmış; "ihtiyat"la hüküm verenleri eleştirirken de "bir şey yakinen helâlse, onun haram olması başka bir yakini delile muhtaçtır; bu da, ya nasstır yahut icmâdır"⁷² şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ancak diğer taraftan İbn Hazm şöyle demiştir:

"Bizim vazifemiz Kur'ân'ın hükümlerini ve Resûlullah (s.a.s.)'den sabit olan sunnetleri araştırmaktır. Çünkü dinde bunlardan başka bir asıl yoktur ve de

66 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 548. Kendisinden asırlar sonra gelen Hüseyin Kâzım Kadri (ö.1934)'nin şu sözü, İbn Hazm'ın yaklaşımının aksisedasıdır: "... ilahi teklifleri artırmaya ve yeni bir şeriat vaz ve tedvinine yol açan kıyasın tabii ki taraftarı olamayız." Bk. 20. *Asırda İslâmiyet*, (Sad.:Ertuğrul Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 210.

67 Bk. Müslim, *İmân*, 71; Ahmed, *Müsned*, XXIII, 63.

68 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 549.

69 Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 192.

70 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 11-12.

71 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 538.

72 İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 190, 191, 194.

'bu hüküm üzerinde icmâ mı, yoksa ihtilaf mı edilmiştir' konusunu araştırmamızın hiçbir anlamı da bulunmamaktadır."⁷³

Bu sözlerinin icmân sıhhatine dair önceki ifadeleriyle çeliştiği itirazını yöneltecek olanlara ise şöyle cevap verir:

"Nasıl ki, icmâ mevcutsa ihtilaf da mevcuttur. Ancak Allah Teâlâ bu konulara dair bir şeyler bilmekle bizi kesinlikle mükellef tutmamıştır. Bizi sadece bizden olan emir sâhiplerinin naklettiği Kur'ân'a ve Resûlullah (s.a.s.)'ın beyanlarına ittiba ile yükümlü kalmıştır."⁷⁴

"Muhalifin bilinmediği meseleleri" icmâ sayanları eleştirirken de şunları der:

"Sizin (icmâ) iddiasında bulunduğunuz husus, ya Kur'ân nassına veya müsned sâbit sünnete muvafık bir meselededir, ki biz bu durumda onun hakkında ittifak veya ihtilaf edilmesine aldırmayız. Çünkü burada amaç nassa tutunmaktır, ister insanlar onun üzerinde icmâ etsinler, ister hakkında ihtilâf etsinler, hiç fark etmez. Bu halde de icmâ ile delil getirmenin hiçbir manası yoktur. Zira delil, o konuda varid olan nassla kâim olmuştur. Dolayısıyla, yapılan zanna dayanarak, kesin bir şekilde icmâ iddiasına asla gerek yoktur..."⁷⁵

Neredeyse her konuda sözü taklit eleştirisine getiren İbn Hazm, İbn Mes'ûd (r.a)'in "Hiçbiriniz 'Ben insanlarla beraberim.' demesin!"⁷⁶ sözünü naklederek şunları söyler:

"Her kim ki, herhangi bir görüş (kavl) konusunda, âlimlerin tamamının üzerinde icma ettiklerini, ancak sadece birisinin veya ikisinin veya üçünün yahut da söylediği herhangi bir sayıdaki âlimin onlara muhalefet ettiğini iddia ederse, kesinlikle o yalancıdır, iftiracıdır ve hayadan da nasibi azdır. Çünkü bunu yakinen bilmeye hiçbir şekilde imkân olmadığı gibi, bu konuda kesin konuşmak da asla mümkün değildir. Zira, daha önce de belirttiğimiz gibi, fetva ehli müslümanların sayısını belirlemek imkânsızdır. Böylece ortaya çıkarıyor ki, *bu boş bir meseledir, onunla iştiğal etmek için hiçbir delil yoktur.*"⁷⁷

İbn Hazm, icmâ hakkında bunları neden söylemiştir? Halbuki bizzat kendisi *el-Muhallâ*, *el-İhkâm*, *en-Nübez* gibi eserlerinde icmâ konusu üzerinde ayrıntılı olarak durmuş, "İcmâ edilen konuları bilmekle mükellef değiliz." demesine rağmen, *Merâtibü'l-icmâ* adlı eserinde, özellikle icmâ edilen konuları toplamak için mesai harcamıştır. Onun bu tutumu karşısında araştırmacılar farklı tavırlar benimsemişlerdir. Kimisi onun, "önemli olanın Kur'ân ve sünnet hükümlerini araştırmak olup, hükümler üzerinde icmâ mı, yoksa ihtilaf mı edilmiştir, konusunu araştırmamızın hiçbir anlamının olmadığı" şeklindeki yaklaşımına hiç değinmemiş, kimisi de bu ifadelerin icmân dinin temel ilkelerinden olduğu yolundaki sözleriyle tenakuz arzettiğini söylemiştir.⁷⁸ Bazıları da, İbn Hazm'ı tenakuzla suçlayanları, onun bu

73 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 549.

74 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 549-550.

75 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 585.

76 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, IX, 152.

77 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 599-560.

78 Bk. İbn Hazm, *Merâtib*, s. 11 (Muhakkikin notu).

konuda farklı yerlerde serdettiği ifadelerini tam olarak incelememekle eleştirmiş, fakat İbn Hazm'ın zikrettiği farazi tenkide verdiği cevabı tekrarlamakla yetinmiş, fakat tatminkâr bir açıklamada bulunmamıştır.⁷⁹ İbn Hazm'ın, bu itiraza verdiği cevapta, hem icmâın, hem de ihtilafın var olduğunu, fakat bu konuda bilgi sahibi olmakla mükellef tutulmadığımızı dair sözünü yukarıda nakletmiştik. Bu cevap tatminkâr ise, İbn Hazm'ın neden mükellef olmadığı şey üzerinde durduğunu izah etmenin güçlüğü yanında, toplam on bir çeşit delil kabul eden zâhirî fakihin, bunların dördünü icmâ ile ilgili kabul etmesini⁸⁰ de izah etmek imkân dahilinde gözükmemektedir. İcmâ bilme mükellefiyetini nefyeden sözlerine karşı, pekçok ferî meseleyi icmâ ile delillendirmesi nasıl açıklanacaktır?

Diğer taraftan İbn Hazm, ilim ehlinin icmâ edilen konuları bilme eğilimini, sırf muhaliflerin farklı görüşlerinin yanlışlığını abartma ve onları vazgeçirme amacına dayandırır.⁸¹ Fakat ashab, tâbiîn ve tebe-i tâbiin döneminde hiç kimsenin birbirini taklit etmediğini söyledikten sonra sarf ettiği şu sözler bu bağlamda dikkat çekicidir:

“Bu, bütün sahâbilerin, evvelinden ahirine kadar bütün tâbiinin ve tebe-i tâbiinin tamamının icmâdır ve hiçbirisi bu konuda muhâlif değildir. İşte bu, övgüye layık ilk üç asrın bütününe ait tam, kesin ve yakînî icmâdır... Sonra, onların ardından gelenlerin *tamamı* bu icmâa muhalefet etti, onu tahrif ederek, kendilerinden önce kimsenin yapmadığı bir dalâlet ihdas ettiler... Kimisi Ebû Hanîfe'yi taklit etti... Sonra onları Mâlikî ve Şâfiîler izlediler.”⁸²

İcmâın senediyle ilgili bir sorun daha bulunmaktadır. O da, İbn Hazm'ın icmâın nassa dayanması gerektiği üzerinde uzunca durmasına kırâz (mudarebe) akdini bundan istisna etmesidir. O şöyle der:

“Allah hamd olsun ki, fıkıhın bütün bablarından her birinin Kur'ân ve Sünnet'te bir aslı vardır; kırâz hâriç. Biz kırâz için bir asıl bulamadık. Fakat bu; sahih, mücerred (delilden yoksun) bir icmâdır. Şöyle ki; biz kesin olarak bunun Hz. Peygamber (sas) döneminde bulunduğunu, O'nun da bunu bilip ikrar ettiğini söylüyoruz. Zira böyle olmasaydı câiz olmazdı.”⁸³

İbn Hazm'ın hasımları bu konuda onun peşini bırakmamışlar ve haklı olarak şu yönlerden onu eleştirmişlerdir: a. İbn Hazm, Kitab ve Sünnet'ten delil bilinmeden icmâa güvenilemeyeceğini söylerken, burada bir sened bulamadığını itiraf etmiştir. b. Bu konuda bir taraftan Sünnet'ten delil olmadığını söylemiş, fakat takrîrî sünnetin bulunduğunu ifade etmekle çelişkiye düşmüştür. c. Kur'ân'da bulunan “karşılıklı rızaya dayalı ticaret” mudarebeyi de içine alır. d. O, ortaya çıkan

79 İbn Hâşim, Fuâd b. Yahyâ b. Abdullah, *el-İlzâm dirâse nazariyye ve tatbikiyye min hilâli ilzâmâtı İbn Hazm li'l-fukahâ*, (Master Tezi), Câmî'atü Ümmî'l-Kurâ, Külliyyetü'ş-Şerî'a, Mekke 1428/1429, s. 78.

80 Bunlar; a) istishâb-ı hâl, b) ekâllu mâ kil (Lâfzın ifâde ettiği asgarî miktarla yetinilmesi), c) belli bir görüşü terk etme konusunda oluşan icmâ, d) bütün müslümanların hükmünün aynı olduğu konusunda oluşan icmâ. Bk. Tan, Oğuzhan, “İbn Hazm'ın Usûl Anlayışında Delil Kavramı ve Delil-Kıyas İlişkisi”, *Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu*, Ensar N., İstanbul 2010, s. 406-413.

81 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 550.

82 İbn Hazm, *Nevâdirü'l-İmâm İbn Hazm*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, II, 137.

83 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 106.

her meselede Kitab ve Sünnet'te nass bulunduğunu söylerken, kırâzın bir aslının olmadığını nasıl iddia etmiştir? e. Bir asıl bulamamak, aslın bulunmadığı anlamına gelmez. f. Bu konuda Allah Resûlü (sas)'den gelen rivayetler katıyet derecesine ulaşmazken o, bu konudaki takririn kati olduğunu söylemiştir.⁸⁴

4. İCMÂ EHLİ

İbn Hazm, *en-Nübez*'in başında kitabına icmâ ile başlangıç yaptığını, çünkü bu konuda hiçbir ihtilafın bulunmadığını söyler.⁸⁵ Fakat özellikle *el-İhkâm* ve *Merâtibü'l-icmâ*'da on beşten fazla icmâ anlayışından söz eder.⁸⁶ O, her bir yaklaşımı kısaca verdikten sonra *el-İhkâm*'da, ahmaklık türlerinin, hurma türlerinden daha çok olduğunu⁸⁷ söyleyerek icmâa ilişkin tanım yapan ilim erbabını ahmaklıkla niteler. Fakat, bütün bu grupların, ashabın icmâının sahîh icmâ olduğunda ittifak ettiklerini söyler.⁸⁸ Ardından sahabenin icmâının geçerli tek icma olduğunu savunmaya geçer. O, ashabın icmâını temellendirmek için iki kısım icmâın var olabileceğinden bahsederek konuya girer:

1- İslam'ın başlangıcından kıyamete kadar bütün asırların icmâı. Bu, Allah'ın bizi uymakla mükellef kıldığı icmâ olamaz. Çünkü buna uymak mümkün değildir. Zira henüz gelmemiş asırların icmâına da uymak gerekecektir. Oysa böyle bir icmâ tamamlanmamıştır.⁸⁹

2- Sadece bir asrın icmâı. Bu, ya ashabdan sonraki bir asırdır veya sahabenin asrıdır. Ya da hem sahabe, hem de sonraki asrın icmâıdır. Birincisi, bâtil olduğunda icmâ edilmiş olup, hiç kimsenin söylemediği bir sözdür ve herhangi bir delile de dayanmaz.⁹⁰ İkincisi, ashabın asrındaki icmâ ki, uyulması vacib olan budur. İbn Hazm'ın bu görüşünü desteklemek için getirdiği ilk delil, iki müslümanın dahi bunda ihtilaf etmeyip "icmâ ettikleri"dir. Böylece İbn Hazm, sadece ashabın icmâını geçerli sayarken, bunu ispatlamak için sonraki müslümanların hepsinin bu konuda icmâ ettiğini söyler. Onun diğer bir delili de, dinin kemâle ermiş olmasıdır; bu din ancak Hz. Peygamber (sas)'den öğrenilebilir. Onu görüp dinleyen ashab olunca, ittibasî farz olan ashabın icmâıdır.⁹¹

İbn Hazm'a göre hem sahabe, hem de sonraki asrın icmâına gelince, burada üç durum vardır:

1- Sonrakilerin, ashabın icmâ ettiği konu üzerinde icmâ etmeleri: Buna gerek yoktur. Ashab icma etmişse sonrakilerin vazifesi ona ittibadır. Yeni bir icmâ ile sahabe icmâını takviye etmek câiz değildir.

84 Bk. İbn Hazm, *Merâtib*, s. 106 (2 no'lu dipnot); Türkî, *a.g.e.*, s. 226.

85 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 18.

86 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 550-552; a.mlf., *Merâtib*, s. 14-16.

87 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 552.

88 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 553.

89 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 18.

90 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 19.

91 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 19-20.

2- Sahabenin ihtilaf ettikleri konuda icmâ etmeleri: Bu bâtıldır. Aynı konuda icmâ ve ihtilaf bir arada bulunamadığı gibi, ashaba câiz olan, sonrakilere haram olamaz. Zira Peygamber (sas)'in vefatından sonra mübah olan, ebediyen mübah-tır.⁹²

3- Ashabın icmâ ve ihtilaf etmedikleri konuda icmâ etmeleri: Böyle bir icmâi gerçekleştirenler, müminlerin tamamı değil, bir kısmıdır. Çünkü sahabeden sonra “müminlerin tamamı (cemî'u'l-mü'minîn)” adı hiç kimseye verilmemiştir. En hayırlı müminler artık göçüp gitmiştir. Artık, sonrakilerin icmâi “[bütün] müminlerin icmâi” olamaz. Allah bize, “bir kısım” müminlerin yoluna uymayı emretmediği gibi, yine “bir kısım” emir sahiplerine itaati de emretmemiştir. Hem, sonraki asırlarda icmâın gerçekleşebileceğini savunmak temelsiz bir iddiadır. Müminler dünyanın her bir yanına dağılmış, Horasan, Mısır, Yemen, Endülüs ve Sicistan gibi beldelere göçmüşlerdir. Hepsinin görüşünü tespit imkânsızdır.⁹³

İcmâ yetkisini ashaba hasreden İbn Hazm, *Merâtib*'de, bir grubun “icmâ, sadece ashabın (r.a) icmâdır.”⁹⁴ görüşünü savunduğunu söyler fakat bu görüşü hiç sahiplenmez. Kimi araştırmacılar, bu görüşün aslında genel olarak Zahirilere ait olduğunu, İbn Hazm'ın ise sahabe icmâının sadece bir türünü kabul ettiğini söylemişlerdir: “Bu da, ashabın şahit olduğu Hz. Peygamber (sas)'e ait fiiller veya O'nun yanında bulunmayan fakat Hz. Peygamber (sas)'in fiillerine dair bilgisi olduğu yakinen malum olan konulardır. Bu şeklin dışındaki sahabe icmâları İbn Hazm'a göre muteber ve sahih değildir. Hatta İbn Hazm bu konuda Zahirilerden olan muhaliflerini dahi ilzam etmiştir.”⁹⁵ Ancak İbn Hazm'da bu iddiayı haklı çıkaracak bir ifade tespit edebilmiş değiliz. Hem, icmâi bazen ikiye, bazen üçe ayıran İbn Hazm'ın sadece sahabe icmâının tek çeşidini muteber ve sahih kabul ettiğini söylemek zordur.

İbn Hazm *el-İhkâm*'da, Zâhiriliğin önderi Ebû Süleyman Davud b. Ali (270/884)'nin konuya dair sözlerini aktarırken Ebû Süleyman ve birçok arkadaşının, sadece ashabın icmâının geçerli olduğunu temellendirmek için üç gerekçe öne sürdüklerini söyler. Bunlar: 1- Ashabın vahye şahit olması. 2- “Müminlerin tamamı (cemî'u'l-müminin)” vasfına sadece onların sahip olması. 3- Sayılarının sınırlılığı dolayısıyla görüşlerini tesbit imkânının bulunması. İbn Hazm, bu açıklamaları doğru kabul eder.⁹⁶ Fakat bu yaklaşım diğer ulema tarafından tenkit edilmiştir. İlk iki gerekçeye yönelik olarak Gazâli (505/1111) icmâın hüccet olduğunu ortaya koyan delillerin herhangi bir asır farkı belirtmediğini söyler. Ehl-i zâhirin, “... ve müminlerden başkasının yoluna uyarsa” âyetinin, bu âyetin indiği anda mevcut olan

92 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 21-22. Ancak İbn Hazm, herhangi bir asırdakilerin bir meselede ihtilaf ettiklerinde, artık o konuda ihtilafın sabit olduğu ve ebediyen icma edilemeyeceğine dair görüşe değinir ve bunun doğru olmadığını, asıl olanın Kur'an ve Sünnet'e tabi olmak gerektiğini vurgular. İhtilafın sabit olmasının helal olmadığını söyler. Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 660.

93 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 22-23; a.mlf., *el-İhkâm*, I, 546.

94 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 15.

95 İbn Hâşim, *el-İlzâm*, s. 78.

96 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 553-554.

müminleri içine aldığı, çünkü mevcut olmayanların iman vasfını alamayacakları iddiasına ilişkin Gazâlî şöyle der:

“Bundan şöyle bir sonuç çıkar: Sa'd b. Muâz, Hz. Hamza ve bu ayetin nüzu-lü anında mevcut olan muhacirler ve ensardan şehit olanların vefatlarından sonra hiçbir icmâ gerçekleşmez. Çünkü onlardan sonra hayatta kalanların icmâ bütün müminlerin ve ümmetin tamamının icmâ değildir. Yine, bu ayetin inişinden sonra müslüman olan ve gerekli şartları ikmal edenlerin muhalefetinin dikkate alınmaması gerekir. Halbuki biz de, onlar da, sahabe de ashabdan bir kişinin ölümünün icmâ kapısını kapamayacağına, hatta bu ayetin nüzulünden sonra Resûlullah (sas) hayatta iken birçok sahabe şehit olduğu halde, Hz. Peygamber (sas)'den sonra sahabe icmâının hüccet olduğunda icmâ etmiş bulunmaktayız.”⁹⁷

Gazâlî, sözlerinin devamında “ümmetin tamamı” niteliğinin bütün asır ve zamanların her birinde mevcut olan müslümanlar için gerçekleştiğini ifade eder.⁹⁸ Gazâlî'den önce de bu tür tenkitlere muhatap oldukları bizzat İbn Hazm tarafından ifade edilen Zâhirîler bu eleştirilere cevaplar vermeye çalışmışlardır. Usûlcümüz kimi arkadaşlarının bunlara şöyle cevap verdiklerini söyler:

“Biz kesinlikle eminiz ki, eğer ölenler sağ olsaydılar, sonradan indirilen Kur'ân âyetlerini ve Resûlullah (sas)'ın beyanlarını kabul edeceklerdi. Çünkü ölen her bir mümin, kendisinden sonra da Resûlullah (sas)'a inzal edilen her bir şeye şekke düşmeksizin iman etmişlerdi. Fakat sonrakiler böyle değildir. Çünkü onların arasında Hz. Peygamber (sas)'den sika bir ravinin rivayet ettiği hadisi (haber-i vâhid) kabul etmeyenler çıkmıştır. Onun için sonrakilerin Resûlullah (sas)'a itaat ettiğini kesin olarak söyleyemeyiz.”⁹⁹

Muhalifler, içtihad ile te'vil yapmak suretiyle vahye muhalefet eden sahabilerin bulunduğunu, hata etseler bile, hayrı amaçladıklarını ileri sürerler. Bunların içtihadı dikkate alınmayacaksa her hüküm bir icma teşkil edecek ve ihtilaf da bâtil olacaktır.¹⁰⁰ Nitekim buna Gazâlî de yukarıdaki ifadesinde işaret etmiştir. İbn Hazm bu itirazın, ashabdan sonrakilerin “müminlerin bir kısmı” olduğu hususunu çürütemeyeceğini savunur. Çünkü ölen sahabilerin ölümünden sonra inen hükümlere muhalefet etmeme sorumluluklarının bulunmadığını, zira henüz onlara hüküm ulaşmadığını söyler: “Ancak hüküm ulaştıktan sonra icmâ veya ihtilafları dikkate alınır. Fakat sonrakiler, kendilerine hüküm ulaşsa da böyle değildirler; onlar kendilerine ulaşan hükme tabi olurlarsa, üzerinde icmâ etmiş olurlar. Onlardan birisi ictihad ederek muhalefet ederse bu hükümde ihtilaf vacib olmuş demektir.”¹⁰¹

İbn Hazm, Ebû Süleymân'ın, “sahabenin sayılarının sınırlılığı dolayısıyla, toplanmaları ve görüşlerinin tespit imkânının bulunması”na dair değerlendirmesinin,

97 Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustafâ min 'ilmi'l-usûl, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut ts. I, 549.*

98 Gazâlî, I, 551.

99 İbn Hazm, *el-İhkâm, I, 554.*

100 İbn Hazm, *el-İhkâm, I, 554.*

101 İbn Hazm, *el-İhkâm, I, 554-555.*

onların hepsinin Resûlullah (sas)'ın yanında iken söz konusu olabileceğini belirtir; onlar farklı beldelelere dağıldıktan sonra görüşlerinin zabt u rabt altına alınması imkânsızlaşmıştır. Bu, müşahede ile ve zorunlu olarak bilinen bir durumdur.¹⁰² Bu yaklaşımı daha ileri götüren İbn Hazm ashabin onbinlerce kişi olduklarını, Hz. Peygamber (sas)'ın Huneyn'de on iki bin kişiyle gazâ ettiğini, Veda haccında ise bunun da kat kat fazlası sahabenin bulunduğunu ve Arap kabilelerinin herbirinden birçok kişinin gelip İslam'a girerek din hakkında O'na sorular yönelttiğini¹⁰³ belirtir. İbn Hazm, kendilerinden bir ve daha fazla meselede fetva nakledilen ashaba dair çok sıkı araştırmaları neticesinde bunların sayısının kadın ve erkek olmak üzere 153 olduğunu söyler. En çok rivayeti bulunanlar (müksirûn) yedi kişidir: Hz. Ömer ve oğlu Abdullah, Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, müminlerin annesi Âişe ve Zeyd b. Sâbit (r.anhum). Orta derecede nakilde bulunanlar (mutavassitûn) sadece on üç kişidir. Fetvaları küçük birer cüz tutar. Geriye kalanlar çok az rivayette bulunmuşlardır... Bundan sonra muarızına, "Bunların dışındakilerin bir meselede de olsa fetva vermediğini mi düşünüyorsun?" diye sorar. Sonra, ashabin icmâ ettiklerine ilişkin iddiaları yalan ve bühtan olarak niteler.¹⁰⁴ Bununla da yetinmez, cinlerin de gelip müslüman olduklarını, Hz. Peygamber (sas)'e bey'at edip, ondan Kur'ân öğrendiklerini, onların da diğer sahabiler gibi olup, emir ve nehiylere muhatap bulduklarını söyler:

"İnsanlardan olan binlerce sahabenin icmâlarını bildiğinizi iddiaya cesaret ettiniz de, cinlerden olan sahabilerin iddia ettiğiniz meselede icmâ ettiklerini savunmanıza ne demeli?"¹⁰⁵

Cinlerden müslüman olanların da fetvalarına muttali olmak gerektiğini savunanları bilmiyoruz. Fakat İbn Hazm'ın icmâ için tek otorite saydığı ashabin durumu hakkındaki bu değerlendirmelerine bakılırsa ashabin icmâının da gerçekleşme imkânının olmadığını söylemek bir zorunluluk olarak görünüyor. Zaten kendisi de bunu açıkça söylemiştir.¹⁰⁶ Artık ashabin icmâına, hatta bizzat icmâa dair söylediği her şey temelden yoksun kalıyorsa da, onun sözlerini değerlendirmeye devam edelim.

2- Sonrakilerin, sahabenin ihtilaf ettikleri konuda icmâ etmeleri: İbn Hazm'a göre bu türden bir icma bâtıldır; zira aynı konuda icmâ ve ihtilaf bir arada bulunamaz. Çünkü ashaba câiz olan, sonrakilere haram olmaz. Peygamber (sas)'ın vefatından sonra mübah olan, ebediyen mübahtır.¹⁰⁷

Çelişkili ifadelerine rağmen İbn Hazm'ın sadece sahabenin icmâını geçerli sayması, icmân senedini nass olarak kabul etmesinin tabii bir sonucudur. Nassa/

102 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 555.

103 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 578.

104 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 578-579.

105 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 579. Burada bütün sahabilerin görüşlerini bilmek zorunluymuş gibi muhaliflerine yüklenirken, kendisi icmâ ehli olan ulemâdan bahsederken "kendilerinden fetva nakledilen sahabe..." (*Merâtib*, s. 16) ifadesiyle, hepsinin görüşünü bilmenin gerekli olmadığını ima etmiştir.

106 Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 579.

107 İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 21-22.

vahye/tevkife şahit olanlar ashab olduğuna göre, bunu tevatüren veya ahad olarak nakleden ve hakkında icmâ ve ihtilaf etme pozisyonunda olanlar sadece onlar olabilir. Kanaatimizce İbn Hazm burada sadece bu izahla iktifa etseydi yeterli olurdu. Fakat o, sözü uzutmayı tercih ederek, muhaliflerini icmâ kendi maksatları için kullanmakla suçlarken kendisi de bundan kurtulamamıştır. Diğer taraftan sahih icmâ sadece bir nesle –sahabe nesline- hasrederken, bütün nass vurgularına rağmen, bu konuda açık bir nassa dayanmamış olması dikkatlerden uzak değildir.¹⁰⁸

İbn Hazm, çoğunlukla sadece “sahabe icmâ”¹⁰⁹ kabul ederken, bazen de “ümmeğin bütün alimlerinin icmâ”¹¹⁰ndan bahsederek, “alimler”den kasdının, kendilerinden fetva nakledilen sahabe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn, ulemâ-i emsar, ehl-i hadis imamı ve onları takip edenler olduğunu söyler.¹¹¹ Bu çelişki şu şekilde telif edilmeye çalışılmıştır:

“Aslında İbn Hazm’ın konu hakkındaki ifadelerini bir bütünlük içerisinde değerlendirince, bu ifade farklılığının içerik açısından bir farklılık arz etmediği görülecektir. Çünkü ona göre icmâ sahabe icmâdır. Bundan maksat bütün sahabiler değildir. Sahabe içerisinde rivayette bulunan kimselerdir. Neticede İbn Hazm açısından bakıldığında icma konusu olan hüküm de tıpkı bir hadis gibi rivayet edilen nakli bir bilgidir. Dolayısıyla böyle bir bilginin sübütunda rivayet ehli olan sahabilerin nazar-ı itibara alınması gerekmektedir. Bir konuda rivayet ehli olan bütün sahabilerin aynı hükmü naklettiği bilindikten sonra, bu bir sonraki nesil için bağlayıcı hale gelmektedir. Ve tabiîn halkasında rivayet ve ilimle uğraşanlar bu bilgiyi olduğu gibi aktarmak zorundadırlar. Böylece onlar da sahabenin icmaına iştirak etmiş olmaktadır. Bu nedenle ümmetin bütün “alimlerinin icmâ” ifadesi ile sadece “sahabenin icmâ” ifadesi çelişik ifadeler değil, birbirini tamamlayan ifadelerdir.”¹¹²

İbn Hazm yer yer bu değerlendirmeleri haklı çıkarabilecek ifadeler kullanmış olsa da¹¹³ *el-İhkâm*’da icmâ konusuna başlarken şöyle demiştir: “Bütün zamanlarda, cinleri ve insanlarıyla tüm ehl-i islam, *sahih ve kesin bir icmâ* ile ittifak ettik ki...”¹¹⁴ İbn Hazm, ashabdan sonrakilerin icmânın kesinlikle bilinemeyeceğini – ki onun ashabın icmâ için de aynı şeyi söylediği gördük-, bilinse dahi gereksiz olduğunu defaatle belirtirken, burada değil herhangi bir asrın icmânı bilmek, bütün asırların icmânı bilen bir eda ile konuşur ve cinleri de icmâa dahil eder. Şimdilik bu tarz ifadeleri bizzat icmâ etmeye değil de, icmân nakline hamledeyim. Fakat İbn Hazm; yukarıda geçtiği üzere ashab, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde hiç kimsenin birbirini taklit etmediğini ve bunun, bütün sahabilerin, evvelinden ahirine kadar bütün tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tamamının icmâ olduğunu ve hiç-

108 Türkî, *a.g.e.*, s. 266.

109 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 553.

110 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 70; a.mlf., *Merâtib*, s. 16.

111 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 16.

112 Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 160.

113 Meselâ bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 42; a.mlf., *en-Nübez*, s. 21-22. “İcmân nakli, ancak ya kendisi gibi bir icmâ ile ya da tevatüren nakille sahih olur.” Bk. *el-İhkâm*, I, 607.

114 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 538.

birisinin bu konuda muhâlefet etmediğini söylemiştir. Ona göre bu, övgüye layık ilk üç asrın bütününe ait tam, kesin ve yakinî icmâdır.¹¹⁵ İbn Hazm taklit konusunda muhaliflere yüklenmek için, ashabdan başkasına vermediği icmâ yetkisini, burada açıkça hem tabiine, hem de tebe-i tabiine vermekte ve bunda bir çelişki görmemektedir. Oysa kendisi muhaliflerini, icmâ karşıtlarının muhalefetini kırmak için kullanmakla suçlamaktaydı.¹¹⁶

5. İCMÂN ÇEŞİTLERİ VE BAĞLAYICILIĞI

Yukarıda İbn Hazm'ın icmâ genel olarak üç kısma ayırdığına değinmiş olsak da, ayrıntıya inildiğinde konunun biraz karmaşık olduğu görülmektedir. İbn Hazm'ın zikrettiği icmâ türlerini üç kategoride değerlendirmek mümkün görünmüyor. Birincisi, icmâ senedinin rivayet şekli, ikincisi işlevi açısından icmâ türleri, son olarak da, araştırma sonucu varılan (tahkikî) icmâ.

a. Senedinin Nakli Açısından: İbn Hazm, burada icmâ üç kısma ayırmıştır: a) Zarûrât-ı diniye ya da dinden olduğu zorunlu olarak bilinenler. b) Tevatüren nakledilenler. c) Ahad haberler.¹¹⁷

Abdul Samad, İbn Hazm tarafından savunulan icmânın iki tür olduğunu söyler. Ona göre İbn Hazm yukarıdaki ilk iki tür icmâdan başka zikre değer bir icmâ çeşidi kabul etmemektedir. Çünkü bunların haricinde savunulan icmâlar, ya nas-ın dışında bir kaynağa dayanmakta veya ashab döneminden sonraki bir asırda meydana gelmektedir.¹¹⁸ İbn Hazm'ın, bazen icmâm sadece iki kısım olduğunu, bunun dışında icmâ iddiasının bir yalandan ibaret bulunduğu savunması¹¹⁹ Abdul Samad'e ait bu tesbiti doğrular niteliktedir.

Zâhirî usulcü birçok yerde ilk iki kısmı tekrar eder; onlara dair bazen kısa, bazen uzun açıklamalarda bulunur. Bunların bağlayıcılığına gelince; birinci kısma dâhil olan konulardan birisi kendisine ulaştığı halde bunlara icabet etmeyen, inananmayan kişi müslüman olamaz. İbn Hazm'a göre, küfür ehli aşırı câhil bedeviler dışında, mümin ve kâfir herkes kesinlikle bilmektedir ki, bunlar Hz. Peygamber (sas) tarafından bildirilmiş, müslümanlarca her zaman ve zeminde nesilden nesile öğretilmiştir. Bu kısımdaki bazı meselelerde, icmâ sabit olup, kesin olarak bilindikten sonra bazı ihtilaflar olmuştur. İçki ve cihad gibi konular böyledir. Kimileri, zâlim yöneticiyle cihada gitmeyi doğru bulmamıştır. Böyle düşünenler, kendilerine hüccet gelinceye kadar bilgisizlik ve hatalarından dolayı mazurdurlar. Ancak

115 İbn Hazm, *Nevâdir*, II, 137. Aşağı yukarı aynı ifadeler için bk. *el-İhkâm*, I, 591.

116 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 550.

117 Abdul Samad, *a.g.e.*, s. 86-87. Burada sayılan üç nakil şekli, İmam Şâfiî, muhalifine nispet ederek şöyle zikreder: 1) Büyük toplulukların kendileri gibi topluluklardan nakli. 2) Tevatürle nakledilenler. 3) Ashabdan birinin Allah Resûlü (s.a.s)'den bir hüküm rivayet etmesi. Bk. Şâfiî, *Cimâ'u'l-'ilm*, s. 55, 60.

118 Abdul Samad, *a.g.e.*, s. 87.

119 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 555-556.

hüccet ulaştıktan sonra muhalefete devam ederlerse, kâfir ve müşrik olurlar ve kan ve malları helâl olur.¹²⁰

Sabit ve kesintisiz nakillerle yakinen bilinen hususlardan müteşekkil ikinci kısım da, bilen veya kendisine ulaşan her müslüman için sahihliğinde şüphe bulunmayan icmâdır. Fakat bu kısım hakkında sonradan bazıları vehim ve hatadan dolayı muhalif davranmıştır. Hüccet bulunmadıkça bu kişiler bilmediklerinden dolayı mazur sayılırlar. İbn Hazm bundan önceki kısım için zikrettiklerini bu kısım için de geçerli sayar ve aralarında farkın olmadığını söyler. İslam'da bundan başka icmâın bulunmadığını, başka icmâ türünün varlığını iddia edenlerin yalancı olup, bütün müslümanlara iftira ettiklerini söyler. Eserlerinin farklı yerlerinde icmâi üç kısım olarak ele alırken, bu açıklamalardan sonra üçüncü kısmın bulunmasına imkân olmadığını söyler.¹²¹ İbn Hazm'a göre ashabın icmâ ettikleri hususların, sonra gelen bütün müslümanlarca kabul edilmesi gerekir. Bir mesele üzerinde icmâ edildiği netlik kazanıp, buna dâir hüccet bulunduktan sonra onu inkâr eden küfre girer.¹²²

Peki bu iki kısım arasında ne fark vardır? Birincisinde zarûrat-ı diniye konuları yer alırken, ikinci kısım tevâtüren nakledilenlerle ilgilidir. Birincisi daha kati olmasına rağmen İbn Hazm ikincisinin de aynı olduğunu söylemiştir. Ancak, anladığımız kadarıyla aralarındaki tek fark, birincide meydana gelen ihtilafların, ikincisine nazaran yok gibi olmasıdır.

Diğer taraftan İbn Hazm, tekfiri, sadece kesin icmâa hasretmez. Bir meselede icmâ yoksa, orada ihtilafın câiz olduğu sonucu çıkmaz. Bilakis, ister hakkında ittifak edilsin, ister ihtilafa düşülsün; hiç kimse hakka muhalefet edemez.¹²³ Bir kimse bilmeden ve kasıtsız olarak Kur'ân'dan bir ayet ve bir kelime değiştirecek olsa mazurdur fakat, Hz. Peygamber (sas)'den sahih olarak geldiğini bildiği halde bir hadise kalbiyle veya diliyle muhalefet eden kimse kâfir olur; bunda ihtilaf veya icmâ edilmiş olması sonucu değiştirmez. Çünkü âyet-i kerimede "*Hayır, Rabb'ine yemin olsun; onlar aralarında çıkan tartışmalarda seni hakem tayin edip, sonra senin verdiğin hükmü içlerinde bir sıkıntı duymadan tamamen kabul etmedikçe inanmış olmazlar.*"¹²⁴ buyurulmuştur. Fakat sahih bulduğu hükmü kalbi ve diliyle kabul ettikten sonra zina etmek, içki içmek ve hırsızlık yapmak gibi imanına zıt amel işlerse, o kişi sadece fâsik bir mümindir.¹²⁵

İcmâın hükmüne tekrar dönersek; birçok yerde icmâa muhalefet edenin kâfir olacağını söyleyen İbn Hazm, muhalifin bilinmediği meselelerde icmâın gerçekleştiğini kabul edenleri tenkit ederken, "Bu câhillere göre, icmâa muhalefet eden

120 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 575-577.

121 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 575-577.

122 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 12; Abdul Samad, *a.g.e.*, s. 26.

123 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 557.

124 Nisâ, 4/65.

125 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 557-558.

kâfirdir!” diye onları eleştirir.¹²⁶ Diğer taraftan İbn Hazm hiçbir mümin ve kâfirin kelime-i şehâdetinde, Kur’ân, beş vakit namaz ve Ramazan orucu gibi konularda şüphe etmediğini söyler.¹²⁷ İbn Hazm, bazen müminlerin kabul edip etmemesinin bile hakikatlere hiçbir katkıda bulunmayacağını savunurken, art arda beş defa hiçbir kâfirin bu tür konularda şüphe etmediğini söylemiştir.¹²⁸ Acaba kâfirlerin bir konuda şüphe etmemesi hakikatlere ne gibi katkı sağlayacaktır?

b. Fonksiyonu Açısından: Yukarıdaki icmâ türlerinden başka İbn Hazm bir tasnif daha yapmıştır. İbn Hazm *Merâtibü'l-icmâ*'daki ifadesine göre, icmâ gerçekleştiği belirtilen meseleleri mütalaa ettiğinde bunların iki uç ve ortadakiler olmak üzere üç grup olduğunu belirlemiştir. Bunlar:

1-Bağlayıcı icmâ (الإجماع اللازم): Bütün âlimlerin vücut, tahrir veya mubahlığında ittifak ettikleri hususlardır.

2- Sorumluluktan kurtaran icmâ (الإجماع الجازي): Bütün âlimlerin, yapanın veya uzak duranın yapma veya yapmama konusunda üzerine düşeni yaptığında veya günahkâr olmadığında ittifak ettikleri konulardır.

3-Bu iki mertebe arasında birçok durum vardır. Kimi âlim, haram demiş; kimisi, haram değil derken; bazısı da, vacib demiştir... Bu durumlar için küllî ve cüz'î bakımdan icmâ adının varlığından bahsetmek mümkün değildir.¹²⁹

Anladığımız kadarıyla İbn Hazm'ın, kitabına verdiği *Merâtibü'l-icmâ (İcmâin mertebeleri)* isminin temelinde bu tasnif yer almaktadır. Zira o, bu eserinde esas olarak ittifak edilen meseleleri derlemekle birlikte, ihtilafı birçok meseleyi de zikretmiştir. Fakat onun böyle bir sınıflandırmayı neden yaptığı, hangi pratik sonucu amaçladığı müphemdir. Ayrıca, ihtilaf edilen meseleleri de icmâin mertebeleri arasına katmasını da izah etmek güçtür.

c. Tahkiki İcmâ: İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ*'da farklı bir çeşit icmâdan daha bahseder. “Burası ondan bahsedilecek yer değildir” diyerek söze başladığı bu icmâ “muhakkiklerin icmâ’ı (إجماع المحققين)”dır: Bir meselede âlimler ihtilâf ederler, kimisi onu mübah kabul eder, kimisi haram, bir kısmı da vacib olarak değerlendirir. Oysa, bu farklı sözler kapsamlı bir şekilde delillerinin sıhhati ele alınarak araştırıldığında sem’î veya aklî bir delile göre doğru olan, onların sadece birisi olup, diğerleri yanlıştır. Böylece bu, tahkik ehlinin icmâi olarak, nasslarla çelişmedikçe sahih ve kaynak özelliği olan bir nitelik taşır.¹³⁰

İbn Hazm'ın, bağlayıcı, sorumluluktan kurtacı icmâ ve muhakkiklerin icmâi gibi kategorilere neden yer verdiği, bunlarla ne gibi pratik sonuçları amaçladığı ve bunları inkârın hükmünün ne olduğu vs. hakkında herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

126 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 590.

127 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 575.

128 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 575-576.

129 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 12; Aybakan, “İbn Hazm’a Göre İcmâ”, s. 391.

130 İbn Hazm, *Merâtib*, s. 13-14.

6. DİĞER İCMA ÇEŞİTLERİ

İbn Hazm, yukarıda ele alınan icmâ türlerinden başka, üzerinde uzunca durduğu farklı icmâ anlayışlarına da yer vermiş, bunları savunanları ağır ifadelerle tenkit etmiştir. İbn Hazm'ın, üzerinde ayrıntılı olarak durduğu diğer icmâ türleri esasla ilgili olmadığı için, onlar hakkında kısa değerlendirmeler yapmakla yetineceğiz.

a. Muhalifin Bilinmemesi Halinde İcmâ: İbn Hazm'ın, muhalifin bilinmemesi durumunda icmâ ile ilgili yaklaşımı şöyledir: Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin müntesiplerine göre, eğer bir grup ulema tarafından fikhî bir hüküm ortaya konur, kimse de buna muhalefet etmezse, burada icmâ gerçekleşmiş olur. Böyle bir icmâ savunanlarca bunun meşruiyetinin iki dayanağı vardır: 1- İlgili hükme varan ulemanın, Allah'ın, müminlerin kendilerine itaati sevdiği ehl-i fazilet ve dindar insanlar olmaları. 2- Diğer ulemanın, söz konusu hükme varan fakihlerin kararını kabul etmesi. Bu nedenle, bu tip icmâ savunanlar, muhalifin bulunmamasının, "genel kabulü" ortaya koyduğunu iddia ederler.¹³¹

İbn Hazm, söz konusu ulemanın hükmüne bir âlim tarafından muhalefet edilmemesinin genel kabul olarak yorumlanmasını; hükmün yayıldığıнын bilinmeyeceği, her beldede yaşayan fetva ehlinin sözlerinin ihata edilemeyeceğini ve onların söz konusu hükmü bilseler dahi kabul edip etmediklerinin öğrenilemeyeceğini söyleyerek reddeder.¹³²

Ashabdan sonra gelen tabiin de dünyanın birçok yerine dağıldığını, onlardan da fetva veren pek çokları bulunduğunu söyler ve "bütün beldelerde bulunan müftinin, fetva verdiği tarihten ölünceye kadarki fetvalarını belirlediğini iddia eden daha cahil ve hayası kıt olan var mıdır?"¹³³ diye sorar. Sadece ashabın icmânı kabul eden usûlcümüzün muhaliflerini ilzam için tabiinin de görüşlerinin bilinmesi gerektiği yönündeki yaklaşımını kendi görüşleri açısından izah etmek zordur.

İbn Hazm, bütün ulemânın bir kavli öğrendiklerini farzetsek dahi, bunu reddetmediklerinin bilinmeyeceğini¹³⁴ söylerken, buna dair örnekler nakleder. Sene-diyle birlikte kaydettiği rivayete göre Ebû Eyyûb el-Ensârî (r.a) Hz. Ömer (r.a)'in hilafetinden önce, ikinci namazını takiben iki rekat namaz kılmış. Hz. Ömer işbaşına gelince Ebû Eyyûb bu namazı kılmaz olmuş. Hz. Ömer'in vefatından sonra yine devam etmiş. Bunun sebebini soranlara, Hz. Ömer'in insanlara bu konuda şiddetli davrandığını söylemiş¹³⁵. Buna benzer bir iki olay daha naklettikten sonra korku, işin hakikatini tam idrak edememe gibi sebeplerle insanların sükût edebileceklerini belirtir. Ayrıca, bir kişi bir meselede muvafık olarak sükût eder, fakat meselenin hakikatine sonradan vakıf olabilir veya başka bir görüş benimseyerek

131 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 577; Abdul Samad, *a.g.e.*, s. 94-95.

132 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 578, 582.

133 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 580.

134 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 578, 582.

135 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 582.

öncekinden vazgeçebilir. Yahut da, önce kabul ettiği bir şeyi sonradan reddeder de, bu bize ulaşmamış olabilir.¹³⁶

İbn Hazm, karşıt görüşün varlığı bilinmediği için icmâ kabul edilen konularda, kesin olarak ihtilafın varlığını iddia eder. O, “Bu konuda iki zaruri burhan vardır.” der fakat üç delil zikreder. Birincisi; insanlarda asıl olan, ihtilafın varlığıdır. Çünkü onların tabiatları ve amaçları farklıdır. İkinci delil de, “... *onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler.*”¹³⁷ âyetinde belirtildiği üzere Allah’ın böyle takdir etmiş olmasıdır.¹³⁸ Üçüncü delile göre sadece iki durum vardır: a) İcmâ iddia edilen konunun Kitab ve sünnetten nasrlara uygun olması: Böyle bir durumda tâbi olunacak olan zaten nasıttır. b) Nasrlara uymayan konuda icmâ iddiası: Bu ise zaten büyük günahlardan biri olup, Allah’a ve Hz. Peygamber (sas)’e iftiradır. Öyleyse icmâ edildiği savunulan konuda kesinlikle ihtilaf vardır. Muhalifler aksini savunarak icmâa muhalefet etmişlerdir. Çünkü bunlara gelene dek, ne sahâbeden, ne de tâbiinden hiçbirinin kesin icmâ iddiasında bulunduğu asla nakledilmemiştir.¹³⁹ Böylece İbn Hazm, icmâ iddialarını reddederken icmâ ile istidlâl etmiştir.

Konunun sonunda ise, “Tâbiin asrında herhangi birinin kendinden daha büyük birisinin sözüne veya sahâbeden birinin görüşlerine tamamen uyan kimsenin katiyen bulunmadığında hiçbir ilim ehli şüphe etmez.”¹⁴⁰ der. Böylece, yine icmâa kendine dayanak yaparak, sözü taklit eleştirisiyle noktalar.

b. Tek Muhalifin Olması Halinde İcmâ: İbn Hazm’ın *el-Muhallâ*’daki ifadesine göre, sahâbeden birisinin bir meselede farklı görüşte olduğu sabit olursa veya tamamının bilip benimsediğinden emin olunmazsa bu bir icmâ değildir. Burada icmâ iddiasında bulunan kişi yalan söylemiş olur.¹⁴¹ Yine o *el-İhkâm*’da konu üzerinde uzunca durmuş ve muhaliflerini tenkit etmiştir. Ona göre Taberî (310/922), bir kişinin farklı görüşte olmasını muhalefet olarak kabul etmemektedir. Hanefilerden de bunu savunanlar vardır. Böyle düşünenlere, “Peki bu ne demek oluyor?” diye sorar. “Siz, ihtilafın varlığını mı nefyediyorsunuz? Bu açık ve net olarak bir yalandır. Yoksa Allah size buna muhalefet adını vermemenizi mi emretti?” gibi sorularla karşıtlarını ilzama yönelir.¹⁴² Muhalifler, çoğunluk karşısında bir kişinin farklı görüşünün bir hata ve şâz olduğunu söyleyecek olurlarsa, “Asıl hata ve şâz olan, doğru karşısında şâz kalandır; her hata, icmâa muhalefet olmadığı gibi, her şâz görüş de icmâa karşı gelmek değildir. Ayrıca, her doğru da icmâ değildir”¹⁴³ der.

136 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 582-584.

137 Hûd, 12/118.

138 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 584.

139 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 584-585.

140 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 590-591.

141 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 54.

142 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 591.

143 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 592.

Ona göre bu konuda delil olarak zikredilen, “*Sevad-ı a’zâmdan ayrılmayınız*”¹⁴⁴ hadisi sahih değildir. Bu konuda cemaatten ayrılmama ile ilgili diğer bazı rivayetleri zikrederek bunların da gerekli sıhhat şartlarını taşımayıp, birçok illetle malûl olduklarını savunur. Velev ki bunlar sahih bile olsalar, burada kastedilen “cemaat” şüphesiz, hak üzere olan cemaattir; ister bir, ister iki veya daha fazla olsunlar fark etmez. Meselâ, Hz. Hatice (r.anha) müslüman olduğunda tek kişiydi ve diğer bütün insanlar küfür üzereydiler. İbn Hazm, kendi görüşünü desteklemek için İslam’ın garip başlamasıyla ilgili hadisleri¹⁴⁵ de nakleder.¹⁴⁶ “*Ancak iman eden ve salih amel işleyenler müstesnadır ki, onlar da ne kadar azdır.*”¹⁴⁷ ve “*Fakat insanların çoğu bilmezler*”¹⁴⁸ gibi ayetleri zikrederek, dinde azınlık olanların ehl-i hak, insanların çoğunun ise dalâlet ve cehalet üzere olduklarını, bütün insanlar bâtil üzereyken sadece bir kişinin isabet etmiş olabileceğini söyler. Ona göre yukarıdaki ayetlerde bunlardan başka hiçbir anlam ihtimali yoktur. Cemaat içinde bulunmanın lüzumunu ifade eden hadisler ise sahih olsalar bile, bunlar kesin olarak din konusunda olmayıp, başka bir şey hakkındadırlar. Çünkü bir kişinin evinde tek başına kalması yasaklanmış değildir. Zira Hz. Peygamber (sas) “*Allah Ebû Zerr’e merhamet etsin; yalnız yürür, yalnız ölür ve tek başına diriltilir.*”¹⁴⁹ Buyurmuştur.¹⁵⁰

İbn Hazm cemaatten ayrılmamayı ifade eden hadisleri zayıf göstermeye veya ilgisiz yönlerde tevile çalışırken, bu manadaki âyetlere¹⁵¹ hiç değinmez. Halbuki o, bütün ümmetin icmâ ettiği konuları sayarken cemaatten ayrılmamanın vücubunu da bunlardan saymıştır.¹⁵²

Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbn Hazm’ın delil diye zikrettiği nassların, esasen iman etmeyenlerle ilgili olup, hak üzere olan/iman edenlerin azlığını ifade ettiğiidir. Onun bu ayetlerle istidâlde bulunması, iman ehlini zımnen dalâletle itham içermektedir. Çünkü İbn Hazm iman edenlerden bile hak üzere olanların az olduğu manasını ihsas ettirir. Sonra da konuyu farklı mecraya çekerek, Resûlullah (sas)’ın cemaatle sayı çokluğunu kastedmediğini, çünkü Yahudi, Hristiyan ve Mecusiler’in de birer cemaat olduklarını söyler. Sonra tekrar, Hz. Peygamber (sas)’ın bütün müslümanları kastedtiğini söyleyecek olanlara, İslam’a mensup olanların Haricîler, Râfızîler, Mürcie ve Mutezile gibi gruplardan oluştuğunu belirterek, bu cemaatlerden hangisini Resûlullah (sas)’ın kastedtiğini sorar. Ehl-i Sünnet’in kastedildiği söylenecek olursa, onların da birçok fırkadan müteşekkil olduğunu; Hanefi ve Mâlikilerin birer cemaat, Şâfiî ve Hanbelilerin de farklı cemaatler olduklarını¹⁵³ söyler.

144 İbn Mâce, *Fiten*, 8; Taberâni, *Müsnedü’ş-Şâmiyyin*, III, 196.

145 Meselâ bk. Ahmed, *Müsned*, I, 398; İbn Mâce, *Fiten*, 15.

146 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 592-594.

147 Sâd, 38/24.

148 Yûsuf, 12/21.

149 Hâkim, *Müstedrek*, III, 52.

150 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 594-595.

151 Meselâ bk. Âl-i İmrân, 3/103.

152 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 538.

153 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 595.

İbn Hazm'ın bu konudaki değerlendirmelerine daha fazla yer vermeye gerek olmadığını düşünüyoruz. Zira o, sıkça yaptığı gibi burada da meseleyi bağlamın dışında ele almaktadır. Ayrıca, esas olarak ahabın icmâını kabul eden zâhirî fakihin, burada sahabeden birinin muhalefetinin icmâa etkisini tartışması beklenirdi. Fakat konuyu dağıtarak Yahudi, Hristiyan, Mecusi ve İslam dışı diğer topluluklardan, ardından da ahabdan sonra gelen ve İbn Hazm'ın kendi icmâ anlayışı çerçevesinde dikkate alınmaması gereken mezheplerden bahsetmiştir.

İbn Hazm'ın icmâa muhalefet edenin kâfir sayılacağına cumhurla aynı safta yer aldığını yukarıda görmüştük. Ancak icmâda tek muhalifin dikkate alınmamasına karşı çıkarken, bazı konularda İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit gibi sahabilerin tek başlarına farklı görüş beyan ettiklerini öne sürerek, "Madem siz icmâa muhalefet eden kâfirdir diyorsunuz, öyleyse İbn Abbas ve Zeyd b. Sabit de -hâşâ- kafir olmuşlardır!" Fazilet ehli sahabiler hakkındaki bu iddialarıyla karşıtlarının tenakuza düştüğünü¹⁵⁴ savunan İbn Hazm, tekfir noktasında kendisinin de çelişkiye düştüğünü nedense düşünmemiştir.

İbn Hazm bunlardan başka, Mâlikilerce kabul edilen Medine ehlinin icmâi konusunu da zikreder ve uzunca tartışmalara girer.¹⁵⁵ Fakat bu konu da esasla ilgili olmaktan çok, İbn Hazm'ın, muarızlarına yönelttiği eleştirileri ağırlaştırma maksadıyla kaleme alınmıştır.

Müellifimiz, Kûfe halkının icmâını savunanları da eleştirir.¹⁵⁶ Konuları işleme de ciddi sistematiklik sorunu bulunan İbn Hazm, bundan sonra ahabdan birinin görüşüne muhalefet edenin bilinmemesi hâlinde bunun bir icmâ sayılacağı düşüncesi için de uzun sayılabilecek bir bölüm ayırır.¹⁵⁷ Esasen bu mesele de onun neyi savunduğuyla değil, neye karşı olduğuyla ilgili olduğu için üzerinde durmaya gerek görmüyoruz.

İbn Hazm, icmâ ile ilgisi pek bulunmasa da, "Ebû Hanîfe'den sonra kimse'nin tercih hakkı yoktur diyenler hakkında"¹⁵⁸ bir başlık açar. Onun bu konudaki tenkitlerinin hedefinde de evvela taklit gelmektedir. İkinci olarak, İbn Hazm dört mezhebin kendi mezhep imamlarının taklidini meşrulaştırmak için icmâ kavramını istismar ettiklerini iddia eder.¹⁵⁹

SONUÇ

Aklî ve naklî ilimlerin hemen bütün dallarında derin bilgisi ve pek çok eseri olan İbn Hazm'ın başkalarını tenkide olan eğiliminin, kendi doğrularını gölgelediğini söylemek mümkündür. Mantık ilmine olan vukufuna rağmen, etraflıca ele

154 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 597.

155 Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 600-614.

156 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 615.

157 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 615-621.

158 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 621.

159 Aybakan, "İbn Hazm'a Göre İcmâ", s. 394.

almaya çabaladığı icmâ konusunu usûl-ı fıkıh bazında netliğe kavuşturarak, her yönüyle tutarlı bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkün görünmemektedir.

İbn Hazm, usûl-i fıkıhta bir taraftan icmân hücciyetini savunmuş, diğer taraftan da icmâ konusuna girmenin gereksiz olduğunu, önemli olanın nasslara itibar olup, bir konuda icmâ ediliş edilmediğini araştırmak gibi bir mükellefiyetin bulunmadığını söyleyerek tenakuza düşmüştür. Bu iki zıt yaklaşımdan birincisini kabul etmemiz gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü o icmâa kendi “delil” anlayışında önemli bir yer vermiş, furu-ı fıkıhta pek çok mevzuda onunla istidlalde bulunmuştur. Dolayısıyla usûl-i fıkıh vesile bir ilim, furu ise onun maksadı olduğundan, ikisi çatıştığında maksadın tercih edilmesi gerekir.

İbn Hazm'ın tenakuza düştüğü diğer bir mesele de, icmâ yetkisine sahip olanlarla ilgilidir. O, ashabın icmânını dinde delil olan tek icmâ sayarken, tek tek her bir sahabinin görüşlerini bilme imkânının bulunmadığını söylemiş, bazen de yalnız kendilerinden fetva nakledilen ulemanın sözlerini bilmenin yeterli olduğunu ima etmiştir.

Farklı mezheplerin icmâ anlayışlarını sert sözlerle eleştirmiş, ihtilaflı meseleleri icmâ edilmiş gibi sunmalarını kendi imamlarının taklidini meşrulaştırma amacına yönelik olduğunu söyleyerek reddetmiştir. Fakat benzer tenkitler İbn Hazm'a yöneltilmiş, icmâ için ileri sürdüğü şartlara kendisinin uymadığı haklı olarak savunulmuştur. İcmâ edildiğini söylediği konuların pek çoğunda ihtilafın bulunduğu birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir.

İslam ilim tarihinde cedelciliğiyle şöhret bulan İbn Hazm, icmâ ile ilgili olarak kendi kabul ettiği esaslarla pek de alakası olmayan birçok konuya da değinmiş, muhaliflerini eleştirmiştir. Yukarıda değinmediğimiz meselelerden olmak üzere, bir asırdakilerin ihtilaf ettikleri bir konuda, ikinci asır ehlinin icmâ etmeleri konusuna dahi girmiştir.¹⁶⁰ Eğer yegâne icmâ ashabın icmâıysa, bununla ilgisi olmayan sonraki asırların icmâları ve bu konuya taalluk eden meselelerle uğraşmak beyhude bir çaba olmaktadır. Muhaliflerini icmâ konusunu kendi görüşlerini desteklemek, karşı görüştekileri ilzam etmek amacıyla kullanmakla suçlarken, kendisi sözü uzatarak, aynı şeyi yapmıştır.

Savunduğunu meşrulaştırmak için icmâ var mı, yok mu düşünmeden “Hiç kimse bu konuda şüphe etmez.” derken, muhalifleri delil olarak icmâ ileri sürünce, “Nereden biliyorsunuz, o konuda mutlaka ihtilaf vardır. Hem, hak haktır, isterse kimse kabul etmesin, bâtil da, bâtildir, isterse bütün insanlar o görüşe sahip olsun.” demiştir.

İbn Hazm kendine has bir usûl oluşturmaya çalışmışsa da, eskiden mensup olduğu mezheplerin tesirinden kurtulamamıştır. Kaynak belirtmese de birçok sözünün İmam Şâfi'nin ifadeleriyle neredeyse aynı oluşu bunun bir göstergesidir. Önceki ulema ve mezheplerden etkilenmek tabii bir durum olarak karşılanmalı

160 İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 660-661.

ise de, iktibas edilen düşüncelerin sistemli ve kendi içerisinde tutarlı bir bütüne kavuşturulmamış olması İbn Hazm cephesinde ciddi bir sorun olarak durmaktadır. Beyin fırtınasına girmiş gibi, bir konuda aklına gelen her düşüncüyü ortaya döküp, onları birbiriyle tutarlı bir bütünlüğe kavuşturmadan bırakmıştır. Serdettiği fikirler arasında bazen çok özgün tespitler olabildiği gibi, bazen de konuyla ilgisiz ve mütenakız olanları da bulunabilmektedir. Binaenaleyh, onun müthiş bilgi birikiminden istifadede bigâne kalınmamalı ise de, girişte naklettiğimiz merhum Bilmen'in "(İbn Hazm'ın) eserlerini ihtiyatla okumak lâzımdır" tespitini bu açıdan dikkate değer buluyoruz.